

TOSSAL DEL MORTÒRUM
UN ASSENTAMENT DE L'EDAT DEL BRONZE I DEL
FERRO ANTIC A LA RIBERA DE CABANES
(CASTELLÓ)

GUSTAU AGUILELLA ARZO (coord.)

AMB LA COL-LABORACIÓ DE

CARLA P. AGUIRRE, NEUS ARQUER, ASUNCIÓN FERNÁNDEZ, ENRIC FLORS, SUSANNA
LLIDÓ, IGNACIO MONTERO, ARTURO OLIVER, MÓNICA PERDOMO, FRANCISCO
PIQUERAS, ELISEO PLASENCIA, DÍDAC ROMAN, DOMINGO C. SALAZAR-GARCÍA, IGNACIO
SORIANO, CARMEN TORMO, ANNA VICIACH

DIPUTACIÓ
D E
CASTELLÓ

Publicació periòdica del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques

Director de la col·lecció:
Arturo Oliver Foix

Secretariat de redacció:
Gustau Aguilera Arzo

Consell de redacció:
Empar Barrachina Ibáñez
Ferran Falomir Granell
Josep Casabó Bernad
Pau Conde Boyer

Copyright
Del text i imatges: els autors

De la present edició: Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló
Pça. de les Aules 1
12001-Castelló

Imprimeix: Gráficas Castañ, S.L.

Depòsit legal: CS 106-2017
I.S.B.N.: 978-84-15301-78-3
ISSN 2386-7167
e ISSN 2386-7175

ÍNDIX

Introducció	5
1- Bosquejo de la investigación y problemática de la Edad Del Bronce y del Hierro Antiguo en Castellón. Arturo Oliver	7
2- Situació i territori arqueològic. Gustau Aguilera	15
3- Antecedents, excavacions i seqüència arqueològica. Gustau Aguilera	21
4- Tècniques constructives, elements arquitectònics i estructuració Espacial. Gustau Aguilera, Anna Viciach, Neus Arquer.....	45
5- Treballs de Conservació - Restauració. Anna Viciach, Neus Arquer	61
6- La Ceràmica. Gustau Aguilera.....	67
7- Objectes metàl·lics. Gustau Aguilera, Neus Arquer, Ignacio Soriano.....	85
8- Metales y metalurgia en el yacimiento del Tossal del Mortòrum (Cabanès, Castellón). Ignacio Montero Ruiz.....	97
9- La indústria lítica tallada de l'Edat del Bronze del Mortòrum. Dídac Roman Monroig.....	107
10- La fauna del Tossal del Mortòrum. Campañas de excavación 2005-2010. Carmen Tormo Cuñat	113
11- El túmul funerari de l'Edat del Bronze. Gustau Aguilera.....	129
12- Estudio Antropológico de los restos dentales del túmulo funerario del Tossal del Mortòrum de Cabanès (Castellón). Francisco Piqueras, Eliseo Plasencia, Mónica Perdomo, Susanna Llidó, Carla P. Aguirre	137
13- Estudio de la dieta en la población del Tossal del Mortòrum mediante análisis de isótopos estables del Carbono y del Nitrógeno en colágeno óseo. Domingo Carlos Salazar-García	189
14- Cronologia. Gustau Aguilera	197
15- El Mortòrum i la Ribera de Cabanès-Orpesa-Torreblanca des de l'Edat del Bronze al Ferro Antic. Gustau Aguilera.....	203
16- Epílogo: La Ciudad Íbera de Torre la Sal. Enric Flors, Asunción Fernández.....	213
17- Bibliografia	217
18- Relació d'autors.....	239

15

EL MORTÒRUM I LA RIBERA DE CABANES-ORPESA-TORREBLANCA DES DE L'EDAT DEL BRONZE AL FERRO ANTIC

GUSTAU AGUILLELLA ARZO

Al llarg del present volum hem anat presentant els resultats de les excavacions i els diferents estudis sobre el Tossal del Mortòrum, i que tenen interès no sol per conèixer les característiques de les diferents fases d'ocupació de l'assentament sinó també per a aproximar-nos de manera més detallada a l'evolució dels grups humans que van habitar la Ribera de Cabanes-Orpesa-Torreblanca entre la segona meitat del III mil·lenni i la primera meitat del I mil·lenni ANE.

Els resultats cal posar-los en context en una àrea geogràfica sobre la qual les diferents intervencions arqueològiques desenvolupades des dels anys 70 han aportat un important cúmul d'informació des de la prehistòria fins a l'edat mitjana (vegeu capítol 1).

ELS PRECEDENTS CAMPANIFORMES

Sobre l'etapa campaniforme a les comarques castellonenques es posseeix un coneixement deficient, tant per l'absència de jaciments excavats amb materials i fases d'ocupació corresponents com perquè els coneguts procedeixen de troballes superficials sense context o d'excavacions antigues. Tot i això existeixen certs indicis que indiquen una dinàmica de contactes prou activa amb els territoris del nord-est, del llevant i de l'interior peninsular entre els moments del campaniforme i el Bronze Antic (Maya, 2002; Burillo, Picazo, 1997). En aquest sentit apuntem simplement la presència de ceràmiques d'estils campaniformes a Vila Filomena que estableixen vincles, contactes o xarxes d'inter-

canvi a nivell europeu (Cura, 1986; Soler, 2013) o d'altres motius i formes del campaniforme avançat o epicampaniformes a Vilafamés, la procedència dels quals (física o estilística) sembla procedir de la Meseta sur (Mesado, 1973; Gusi, 1972; Galán, Fernández, 1982; Poyato, Galán, 1988; Aguilera, 2017 e.p.).

Els assentaments coneguts de l'etapa immediatament precedent a les primeres ocupacions al Mortòrum dins de la Ribera de Cabanes són la Cova de Petrolí i l'Abric de la Roca Roja, els quals presenten fases d'ocupació a la segona meitat del III mil·lenni, amb determinats elements campaniformes, i a més a més una aparent continuïtat en les ocupacions al Bronze Antic (Aguilera, 2002; Aguilera *et al.* 2008).

Així, ceràmica campaniforme s'ha recuperat a la Cova de Petrolí, amb decoracions de triangles incisos reomplerts, un estil que és característic de la zona de Tarragona i Reus (Maya, 2002) i comú a la resta del campaniforme valencià (Bernabeu, 1984), una coincidència de fet que s'ha proposat com a la constatació d'unes relacions o contactes costaners entre Catalunya i el País Valencià des de l'horitzó campaniforme (Maya, 2002). Tornant a Petrolí, resulta especialment interessant el fet de que el motiu decoratiu en triangles reomplerts torna a documentar-se a la fase del Bronze Antic de la cavitat.

I botons de perforació en V s'han recuperat a l'Abric de la Roca Roja, a la Cova de Petrolí i també al Cau d'en Borràs, en un moment en què fou emprat com a cavitat sepulcral, si bé posteriorment destru-

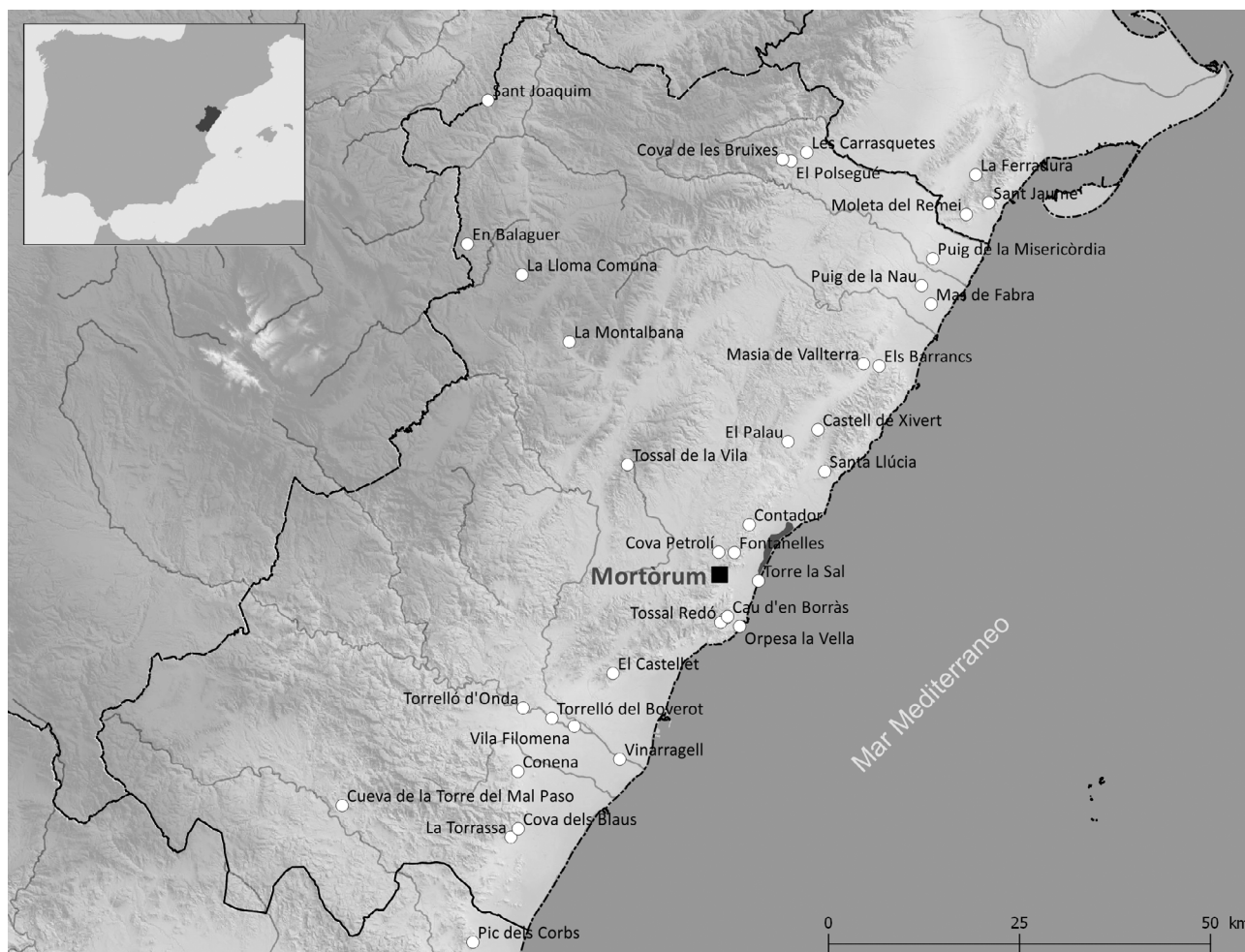

Figura 15.1. Mapa de Castelló amb els principals jaciments citats al text.

ida per les excavacions clandestines i coneguda pel seu registre plistocènic (Carbonell *et al.* 1979).

Amb aquestes dades, és proposable que a l'àrea arqueològica de Costamar-Torre la Sal-Prat de Cabanes s'hi desenvoluparen ocupacions d'aquestes cronologies. Les datacions absolutes efectuades al Prat de Cabanes remeten als inicis del III mil·lenni (Guillem *et al.* 2006), però considerant en global la informació obtinguda de la zona, i que les ocupacions estan constatades a Costamar des del Neolític Antic fins al Bronze Final, en la nostra opinió les etapes no detectades poden trobar-se en altres zones no intervingudes, o bé no conservades.

BRONZE ANTIC - FASE 5

La fase d'ocupació més antiga del Mortòrum es relaciona en un moment del Bronze Antic, si bé no disposem de datacions absolutes que puguem concretar l'inici. Actualment es considera que l'Edat del Bronze s'inicia a les comarques valencianes entre el 2450/2100 (De Pedro, 2004a; 2004b; Castro *et al.*

1996; Maya, 1997). En aquest sentit, una referència cronològica pròxima per a l'inici del Mortòrum pot trobar-se en la datació del nivell del Bronze Antic de Petrolí (2235-2035 cal ANE a 2σ) o en l'obtinguda al poblat de Santa Llúcia (2138-1958 cal ANE a 2σ).

Entre les poques unitats identificades d'aquests primers moments es detecten possibles restes d'incendi, si bé són indicis febles que caldrà confirmar en futures excavacions. Tot i això, existeix coincidència amb el veí assentament d'Orpesa la Vella on, la fase d'ocupació més antiga (fase I) finalitza també com a conseqüència d'un incendi (Gusi, Olària, 2014: 25; Burillo, 2014), i també la fase del Bronze Antic de Santa Llúcia, episodis de destrucció que identificats en altres zones han servit per a detectar canvis en les conjuntures socials que marquen el final del Bronze Antic i l'inici del Mitjà cap al 1900 cal ANE (Burillo, Picazo, 1997; Picazo, 2005).

En aquest sentit, el moment final d'aquest Bronze Antic està datat al Mortòrum amb mostra de vida curta entre el 1950 i el 1743 cal ANE a 2σ .

Si bé estructuralment no disposem pràcticament d'informació d'aquestes ocupacions inicials, les restes de cultura material associades presenten interès en diversos aspectes. En primer lloc es detecta la presència de determinades decoracions ceràmiques, principalment les garlandes amb serrells i els soliformes, que indiquen relacions o contactes amb el Bronze Antic de l'anomenat Grup del Nord-est (Petit, Maya, 1986; Maya, 1992; 2002), uns tipus decoratius també presents en alguns altres jaciments de les comarques castellonenques com la Cova dels Blaus (Casabó, Rovira, 2010) i la Cueva de la Torre del Mal Paso (Jordà, 1958), així com al Sistema Ibèric turolenc (Burillo, Picazo, 1997), i també a les comarques centrals valencianes més al sud, com al Pic dels Corbs (Barrachina, 2012), la Muntanya Assolada d'Alzira (Martí, 1983; Martí, Enguix, 1988), al Castillarejo de los Moros (Fletcher, Alcácer, 1958) o a la Lloma de Betxí (De Pedro, 1998).

Com avançàvem, Maya ja va assenyalar l'existència d'una via de contactes o relacions costaneres des dels moments anteriors al Bronze entre la zona Catalana central i la llewantina, així com Burillo i Picazo van indicar certes afinitats culturals per a l'àrea del Sistema Ibèric, vall baixa de l'Ebre i la Catalunya meridional, conjuntament amb algunes zones del llevant valencià (Maya, 2002; Burillo, Picazo, 1997). Sobre aquestes relacions, altres treballs han insistit abordant les afinitats a través de determinades produccions ceràmiques, com els vasos geminats, els de cassoleta interna o aquells que presenten la base amb empremtes, i altres elements metal·lúrgics (Rovira, 2006; Soriano, Amorós, 2014a; 2014b; Soriano, Escanilla, 2016).

Els resultats dels diferents estudis efectuats sobre els materials arqueològics del Mortòrum han oferit una sèrie de dades que tornen a marcar aquestes relacions, i indiquen contactes del jaciment castellonenc amb la zona del Baix Ebre i comarques centrals de Tarragona, i que es poden concretar en tres aspectes més enllà de les decoracions ceràmiques.

El primer d'ells és la identificació entre els objectes metàl·lics presents a les fases antigues del Mortòrum de coures la procedència dels quals es pot establir al curs baix de l'Ebre, concretament a la zona del Priorat, a partir de l'anàlisi isotòpic (Montero, capítol 8). Aquesta procedència s'ha documentat recentment també al jaciment de Santa Llúcia en Alcalà de Xivert per a moments del Bronze Antic, datats per C14 entre el 2138 i 1753 cal ANE a 2σ (Montero *et al.* 2017 e,p). L'origen d'aquestes matèries primeres metàl·liques es trobaria per tant

en una zona on recentment les investigacions estan identificant una activitat extractiva, de transformació i exportació metal·lúrgica que es pot remuntar al III mil·lenni (Rafel *et al.* 2014).

El segons dels aspectes que està marcant aquesta vinculació del Mortòrum amb el baix Ebre està en la identificació als nivells del Bronze de sílex procedent dels afloraments evaporítics de l'Ebre (Roman, en aquest mateix volum).

I el tercer dels aspectes que estan marcant aquesta vinculació cap a la Catalunya meridional és la presència d'un sepulcre funerari de tradició megalítica en una zona on el sistema d'enterrament característic és des del neolític la inhumació col·lectiva (i posteriorment individual o doble) en cova.

Els assentaments que presenten nivells d'ocupació del Bronze Antic a la Ribera de Cabanes-Orpesa-Torreblanca són, de moment, les esmentades Coves de Petrolí i l'Abric de la Roca Roja, i cal afegir l'inici de les ocupacions al poblat d'Orpesa la Vella (Gusi, Olària, 2014). Al mateix temps és possible que un assentament inèdit, el Tossal Redó a Orpesa, a partir dels materials coneguts de superfície presente ocupacions d'aquesta cronologia (Aguilella, Flors, 2009), així com s'ha plantejat la possibilitat d'una fase antiga a la gran cabana del Bronze de Costamar, a partir de determinades decoracions i formes ceràmiques malgrat que les datacions absolutes no corroboren aquest fet (Flors, Sanfeliu, 2009; Barrachina, 2012; 2014; i capítol 5).

A Orpesa la Vella, tot i que les datacions absolutes marquen l'inici de les ocupacions a partir de la segona meitat del III mil·lenni, no s'han detectat decoracions com les del Mortòrum que es puguin relacionar amb el grup del Nord-est, el que indicaria certa divergència, no sabem si cronològica o cultural, però sí sembla observar-se presència de sílex de la zona de l'Ebre (Roman, en aquest volum).

En aquest sentit, ja hem fet esment que la presència del sepulcre col·lectiu tumular li atorga al Mortòrum una tradició funerària que sembla aliena a la Ribera de Cabanes, i que diversos aspectes indicarien un probable origen en la zona catalana meridional del grup del Nord-est, on el megalitisme manté perduracions com a mínim al Bronze Antic (Maya, 1992; 2002).

Entorn d'Orpesa la Vella es coneix l'existència d'algunes cavitats sepulcrales col·lectives inèdites, que si bé amb la informació disponible fins ara no es poden associar amb les ocupacions del Bronze Antic d'Orpesa la Vella, sí que indiquen que la tradició d'inhumació col·lectiva en cova es troba present a la Ribera de Cabanes-Orpesa-Torreblanca,

tal com és característic a la resta de les comarques castellonenques i de bona part de les terres valencianes (De Pedro, 2010).

Resulta especialment interessant per tant, aprofundir en un futur en aquesta aparent dualitat de contactes i influències que semblen indicar les decoracions ceràmiques i la pràctica funerària en túmul amb les dades actualment disponibles per a les primeres etapes del Bronze a la Ribera.

L'EDAT DEL BRONZE MITJÀ - FASES 3 I 4

Les fases corresponents al Bronze Mitjà del Mortòrum se situen cronològicament entre els primers segles i mitjans del segon mil·lenni cal ANE. No disposem de cronologia absoluta per a l'inici de la fase 4, per la qual cosa l'únic que podem referir és que s'inicia en un moment posterior al final de la fase 5, datat com hem vist entre el 1950 i el 1743 cal ANE a 2σ . De la fase 4 es va obtenir datació absoluta que apuntaria al moment de finalització, amb un resultat d'entre el 1785 i el 1637 cal ANE a 2σ . Paral·lelament disposem també d'una última datació que determina el final de la fase 3, amb episodi d'incendi entre el 1692 i el 1510 cal ANE a 2σ .

Com s'ha anat detallant al llarg del text, són poques les unitats que es consideren intactes pertanyents a aquest període, i principalment corresponen a les restes d'un àmbit domèstic als sectors 1 i part del 3. Aquest àmbit es trobava format per les restes parcialment conservades d'un pis allisat de fang, associat a una zona amb indicis de combustió continuada (llar), i a una estructura de sustentació. Es va documentar al mateix temps una discontinuïtat al nord amb un lleuger remat intencional del pis, i una potent estructura negativa de forma circular que pogué estar destinada a acollir un element de sustentació de grans dimensions, tot relacionat possiblement amb un mur més potent, tipus muralla al nord del sector.

Al mateix temps, en aquest àmbit s'interpreta una gran continuïtat dins de les fases 3 i 4, considerant-se l'última com un recondicionament o reparació de les estructures i espais de l'anterior. Així doncs, les fases 3 i 4 són considerades del mateix període crono-cultural.

A Orpesa la Vella, la fase del Bronze Mitjà (fase II) està caracteritzada per la construcció de la muralla i bastió de l'Edat del Bronze, que s'associa amb les restes d'almenys una cabana amb estructures esglaonades i pisos amb revestiments i enlluïts de fang semblants als que referim del Mortòrum, i que de vegades presenten també indicis de combustió

continuada en determinades àrees (Gusi, Olària, 2014), aspectes per als quals s'ha assenyalat un gran paral·lelisme amb els assentaments del Bronze Antic-Mitjà del Sistema Ibèric turolenc (Picazo, 2005; Burillo, 2014).

Respecte a la distribució de l'assentament, a Orpesa es detecta una continuïtat en les estructures i àmbits entre aquesta etapa del Bronze Mitjà i el Bronze Tardà, de manera que les ocupacions posteriors sembla que continuen utilitzant el bastió i muralla de les etapes precedents, però amb una compartimentació interior un poc diferent.

Pel que fa al Mortòrum, disposem de menys dades en aquest sentit, però també s'observen indicis de continuïtat i reaprofitament d'estructures en etapes posteriors, el que permet proposar que l'estructuració bàsica de l'assentament documentada per a la fase del Bronze Tardà procedeix de les fases anteriors.

El final de la fase 3 del Mortòrum, per la seua banda, es troba associat a evidències clares d'incendi, datat entre el 1692 i el 1510 cal ANE a 2σ , interval dins del qual pogué produir-se l'episodi de destrucció que provocà també el final de la fase II del Bronze Mitjà a Orpesa la Vella, tot i que lògicament no disposem de suficient precisió per a assegurar la seua coetaneïtat.

Tornem a observar certs paral·lelismes amb l'evolució de l'Edat del Bronze del Sistema Ibèric turolenc, on el final del Bronze Mitjà també es troba marcat per una sèrie de destruccions (Burillo, Picazo, 1997; Picazo, 2005), així com amb altres grups culturals del Bronze peninsular com l'Argar o las Motillas.

Respecte al túmul funeràri, en aquestes fases del Bronze Mitjà tenim constància feaent de la seua utilització mitjançant cronologia absoluta entre el 1745 i el 1529 cal ANE a 2σ . Tot i això, entenem que la continuïtat i reutilització d'estructures que s'observa a l'assentament és traslladable al sepulcre, amb la qual cosa és probable que fóra emprat tant en etapes anteriors com posteriors.

A la Ribera de Cabanes-Torreblanca-Orpesa coneixem l'existència d'almenys dos jaciments més pertanyents a aquestes etapes centrals del Bronze, el Contador i Fontanelles. Es tracta de dos assentaments que presenten un fort paral·lelisme entre ells, disposant-se en altura en elevacions de la seralada litoral amb una gran visibilitat sobre la plana costanera i sobre la mar, i ambdós delimitats per un mur perimetral a tall de muralla, presentant amuntegaments de blocs als extrems que suggereixen la presència de torres o almenys d'algun tipus d'estructura més potent.

Aquests jaciments van ser objecte de dues curtes intervencions que van servir per a determinar una única ocupació, datada per termoluminescència en els dos casos cap a mitjans del II mil·lenni abans de l'era (Aguilella, 2012b).

EL BRONZE TARDÀ - FASE 2

En un moment posterior a l'incendi que provocà el final de la fase 3, s'inicia una nova fase d'ocupació al Mortòrum que suposa l'aprofitament de determinades estructures, i parcialment també la reorganització dels espais. L'assentament queda configurat en aquesta etapa a partir d'un potent mur perimetral, bastit en sec o amb terra, contra el que es disposen murs de construcció més irregular, amb sòcols més febles de pedres, sovint en vertical i traçats de tendència corba, que condicionen una sèrie d'aterrassaments i espais a diferents alçades. Es documenten, al mateix temps diverses estructures de sustentació, suposadament per als sostres, i una certa diferenciació dels espais d'acord amb la identificació d'una àrea de femer on s'acumulaven les deixalles i residus com a conseqüència de l'activitat domèstica, i un altre aterrossament que concentra especialment les llars.

Al sector 1, es continua identificant el gran forat possiblement pertanyent a alguna estructura de sustentació de grans dimensions relacionada amb la muralla, estructura que és reutilitzada com a mínim des de la fase 4.

La datació disponible al poblament fa referència a un moment indeterminat dins del període d'ocupació (procedeix d'una resta faunística del femer), i marca un interval d'entre el 1396 i el 1186 cal ANE a 2σ . Tot i això, no disposem d'elements per a datar l'inici de la fase del Bronze Tardà, per la qual cosa únicament podem aportar que se situa en un moment posterior al final de la fase 3. En general les diferents síntesis i propostes de periodització sobre el Bronze Tardà consideren el seu inici a partir del 1500 cal ANE (Castro *et al.* 1996; De Pedro, 2004; Barrachina, 2012; Burillo, Picazo, 1997; Jover *et al.* 2016).

Entre la cultura material destaca la identificació d'una sèrie de decoracions ceràmiques molt característiques, procedents de les influències de la cultura de Cogotas I de la Meseta, i que han servit per a identificar i caracteritzar el Bronze Tardà a les comarques valencianes (vegeu per a un estat de la qüestió entre molts altres a Abarquero, Delibes, 1997; Abarquero, 2012; Ripollés, 1994, De Pedro, 2004b; Barrachina, 2012) i de l'àrea turolenca (Burillo, Picazo, 1997).

La presència d'aquest tipus decoratiu al Mortòrum confirma la presència d'aquestes influències a la Ribera de Cabanes-Torreblanca-Orpesa, posat que s'han detectat també a Orpesa la Vella (Barrachina, Gusi, 2002; Barrachina, 2014). A Costamar però, amb ocupacions cronològicament semblants, no s'han identificat, per la qual cosa s'ha proposat que podria correspondre a la fàcies del Bronze Tardà sense elements de Cogotas que alguns investigadors han observat en altres zones (Flors, Sanfeliu, 2012; Ripollés, 1994; De Pedro, 2004; Barrachina, 2009; 2012), si bé també podria explicar-se a partir de la lleugera diferència cronològica, un poc més avançada que sembla indicar Costamar.

Per altra banda, la caracterització isotòpica de metalls pertanyents a aquesta fase indica un probable origen per als coures al Sistema Ibèric (Montero, capítol 8), un aspecte interessant i que pot estar indicant una reorientació de les relacions i contactes cap a l'interior en detriment del Nord-est de l'etapa precedent.

La fase 2 és el període d'ocupació de l'assentament amb més restes faunístiques, conjuntament amb la fase 1, la qual cosa ha permès identificar diferències significatives respecte de la gestió dels ramats i en les proporcions de la fauna salvatge (Tormo, capítol 10). Així, és especialment remarcable com al llarg d'aquest període la cacera representa un percentatge alt, amb diversitat d'espècies però amb clara preferència envers el cérvol.

Pel que fa al ramat, s'identifica l'exploració dels ovis, caprins, bovins, suïds i èquids amb patrons de sacrifici molts diversos que indiquen un aprofitament de tots els recursos possibles, tant de la carn com dels productes secundaris i, al cas dels bovins i possiblement èquids, com a força de treball. Dins d'aquesta diversitat existeix una preferència envers el ovis i el seu aprofitament complet (carn, llet, llana i pells...).

Cronològicament corresponent també a aquesta etapa, si bé a les etapes finals, es detecta la reutilització del túmul funerari, amb la identificació de restes humanes datades entre el 1225 i 1108 cal ANE a 1σ , tot i que no disposem de cultura material que es pugui associar a aquest moment. Pot, de fet, tractar-se de l'últim episodi d'ocupació del Mortòrum a l'Edat del Bronze.

Els estudis antropològic, antropològic dental i d'isòtops a partir de les restes humanes del túmul indiquen que la dieta dels habitants del Mortòrum a l'Edat del Bronze estava basada en recursos terrestres, amb consum habitual d'hidrats de carboni, però amb l'inici d'una lleugera aportació d'aliments

d'origen marí. També es determina una baixa expectativa de vida, així com un bruxisme generalitzat que indica unes condicions altes d'estrés ambiental.

Des d'un punt de vista peninsular, la reutilització de tombes megalítiques en moments avançats del Bronze és un aspecte que s'ha identificat clarament al sud-est i sud de la península Ibèrica (Lorrio, Montero, 2004; Lorrio, 2008), i sembla que no pot ser considerada com una qüestió excepcional. Aquesta reutilització, però, es produeix en zones on la tradició del megalitisme és present almenys des del Calcolític, la qual cosa contrasta amb les nostres comarques, amb una tradició orientada envers els enterraments col·lectius en cova.

És per això que, en la nostra opinió, és molt significatiu el fet de la reutilització també del sepulcre col·lectiu, especialment perquè està indicant com els últims habitants del Mortòrum de l'Edat del Bronze s'apropriaren de la simbologia relacionada amb el control social, possiblement justificada entre altres qüestions a partir de la tradició i l'arrelament al territori.

UNA POSSIBLE CRISI DE POBLAMENT AL BRONZE FINAL A LA RIBERA DE CABANES-TORREBLANCA-ORPESA

La seqüència estratigràfica del Mortòrum indica que a finals del II mil·lenni es produeix un abandonament de l'assentament, que no tornarà a ser ocupat fins finals del segle VIII o principis del VII ANE. Les datacions absolutes del poblat i del darrer moment d'utilització del túmul indicarien la finalització de l'activitat entre aproximadament el 1100 i el 1000 cal ANE (vegeu capítol 14), i que en diverses perioditzacions coincidiria amb els moments inicials del Bronze Final (González Prats, 1992; Mata *et al.* 1996b; López Cachero, 2007; Jover *et al.* 2016 entre altres).

A la Ribera de Cabanes-Orpesa-Torreblanca s'observa, al mateix temps, un abandonament de diversos assentaments entre finals del II mil·lenni i principis del I ANE, com és el cas d'Orpesa la Vella així com Costamar (Gusi, Olària, 2014; Flors, 2010). L'únic jaciment arqueològic conegut fins ara que presenta un element de cultura material associable al Bronze Final és l'Abric de la Roca Roja, on als nivells superficials es van recuperar dos fragments de ceràmica acanalada (Aguilella *et al.* 2008: 32 i fig. 6, 1-2).

Aquesta coincidència en les seqüències conegudes ha de llegir-se necessàriament en un canvi en

el patró d'assentament i possiblement també amb una crisi demogràfica i de poblament que afecta les comarques centrals costaneres castellonenques.

La situació que s'observa a la Ribera contrasta amb la d'altres zones de Castelló, on si es troben jaciments i troballes relacionades amb el poblament del Bronze Final.

Així, a les comarques de la Plana Alta i Baixa situades més al sud, una sèrie d'assentaments han ofert testimonis d'ocupació d'aquestes cronologies, caracteritzades materialment amb la presència de decoracions acanalades i incises típiques del Bronze Final de Camps d'Urnes. És el cas de El Castellet de Castelló (Esteve, 1944b; Oliver *et al.* 2005), Vinarragell (Mesado, 1974; Mesado, Arteaga, 1979), el Torrelló del Boverot (Clausell, 2002; 2004) entre altres troballes disperses (Barrachina, 2003), que en general serien indicatives d'un poblament més o menys estable als primers segles del I mil·lenni, detectable més clarament al Pic dels Corbs (Barrachina, 2012a) ja a la província de València.

I el mateix s'observa al nord, amb presència de fases d'ocupació del Bronze Final al Puig de la Nau (Oliver, Gusi, 1995; Oliver, 2006) i possiblement al Castell de Xivert (Neumaier *et al.* 1998), però sobretot amb una presència prou generalitzada de decoracions acanalades i incises en molts altres assentaments de transició al Ferro Antic (Oliver, 1996a; Mesado, 1999).

Cap a l'interior castellonenc diversos indicis, jaciments i troballes apunten també a l'existència d'un poblament que pot associar-se a aquest període a l'Alt Maestrat (González Prats, 1975; 1979), als Ports (Pérez *et al.* 2007) o al Alto Palancia (Palomar, 1986) entre altres.

EL FERRO ANTIC. FASE 1

Segons es desprén dels resultats de les excavacions, després d'un període d'abandonament de quasi quatre segles, l'assentament és tornat a ocupar entre finals del segle VIII i la primera meitat del VII ANE. Disposem d'algunes dades fragmentàries del període en el qual el poblat es troba en procés de construcció, representades per alguns possibles nivells de pis amb fogates o llars de poca entitat a les unitats de preparació, però que no han ofert suficient informació per a avançar en la seua caracterització.

El període inicial d'ocupació d'aquesta fase s'havia establert en anteriors treballs a partir de mitjans del segle VII ANE, però la troballa en posteriors campanyes de fragments d'àmfora

T.10.1.1.1 permet proposar una cronologia anterior, i que d'acord amb el període de distribució d'aquest tipus amfòric s'estableix entre finals del segle VIII i primera meitat del VII ANE.

A les comarques castellonenques s'han identificat alguns exemplars d'àmfora que suggereixen aquest moment com l'inici dels contactes amb el món fenici. Així, al Tossal de la Vila en la Serra d'en Galceran acompanyen l'episodi final d'aquest poblat (Aguilella *et al.* 2016). Altres exemplars es localitzen a les zones constaneres, com a Vinarragell (Mesado, 1974; Mesado, Arteaga, 1979; Vives-Ferrándiz, 2005a; Ramón, 1995), a la Torrassa de la Vall d'Uixó (Oliver *et al.* 1984; Ramón, 1995; Vives-Ferrándiz, 2005a), i al Torrelló del Boverot (Clausell, 2000).

L'estudi de les tècniques i processos constructius indiquen que des del moment inicial el poblat es planifica com un assentament defensat per muralla, amb una zona d'estances rectangulars que comparteixen murs mitgers, agrupades en illes que es configuren a partir del traçat planificat d'una sèrie de carrers o passadissos. S'estima una àrea total amb estructures d'uns 895 m², dels quals 578 m² corresponen a la zona interior amb àmbits.

D'aquest assentament destaca una zona defensiva més ampla i potent al front nord, que té continuïtat amb murs de menor envergadura per l'est fins a l'extrem sud. La part oest es troba naturalment defensada per la configuració topogràfica, per la qual cosa no es construeix defensa alguna. Malauradament la part més important del sistema defensiu es troba afectada per les excavacions efectuades a principis del segle XX, havent-se perdut la possibilitat d'obtenir informació sobre la seua configuració central.

Tot i això és visible una línia externa de traçat en segments de corba, amb almenys dues reculades simètriques, i un alçat exterior en talús. Es documenta també un primer aterrossament extern, previ a la muralla, que possiblement habilitava un espai de circulació o plataforma prèvia.

L'interior d'aquesta muralla es troba molt alterat, però d'acord amb les traces restants sembla probable la seua configuració com a muralla massissa, i que possiblement preparava una superfície elevada. Aquesta disposició té forts paral·lelismes amb el que s'ha anomenat «glacis» o plataformes atalussades sobre les quals es disposaven les muralles pròpiament, una estructuració documentada en diferents assentaments que reben les influències del món semita occidental (Escacena, 2002; García, Prados, 2014), i que implicaria la presència d'al-

tres estructures sobre aquesta plataforma que es troben totalment perdudes. Al Mortòrum, a la part superior d'aquesta possible plataforma s'observen traces de la presència d'almenys una estructura de forma semicircular que suggereix la presència d'una torre o bastió.

La distribució interior del Mortòrum es prepara a partir de diferents aterrossaments que habiliten espais a diferents nivells sobre les estructures i unitats de les fases anteriors. A partir d'aquests aterrossaments es construeixen les estances i carrers que adopten un esquema de tendència radial, com a conseqüència de l'adaptació a l'espai, a les corbes de nivell i a la configuració topogràfica, deixant a la part més alta una àrea interior aparentment sense estructures, a manera de placeta o zona oberta.

Tot el conjunt estructural, tècniques constructives, plantejament etc no té precedents dins de les comarques castellonenques, la qual cosa fa pensar en una transferència de conceptes, tècniques i solucions que a l'estat actual de la investigació cal considerar com a procedents del contacte amb el món fenici, tal com s'està proposant per a molts dels assentaments del Ferro Antic peninsulars (Díes, 2001; Escacena, 2002; García, 2009; García *et al.* 2016; García, Prados, 2014).

Al mateix temps, el tipus d'arquitectura defensiva que sembla observar-se al Mortòrum pot ser equiparable a la que es documenta a partir de la primera Edat del Ferro a la vall de l'Ebre, amb presència de sistemes defensius d'envergadura que diferents investigadors consideren expressió d'un procés de diferenciació social i de sorgiment dels primers signes aristocràtics, etiquetant a aquest tipus de construccions com arquitectura de prestigi o de tipus diferencial (Bea *et al.* 2012).

La distribució de les restes materials mostra una concentració d'objectes i ceràmiques més valuoses envers els sectors 1-3-5 i secundàriament els 6-7, àmbits que formarien la part central del jaciment (almenys de la zona excavada). Els altres àmbits es trobarien destinats a l'emmagatzematge de productes, o bé a altres activitats de les quals no hem pogut detectar indicis.

Entre les ceràmiques s'identifiquen una varietat de produccions fenícies entre les quals estan les àmfores, els *pihoi*, urnes del tipus "Cruz del Negro", plats o fons, olles de cuina, un plat trípod i menudetes gerretes amb nansa.

La ceràmica manufacturada, per la seua banda, presenta perfils característics dels àmbits indígenes reconegudes a les comarques castellonenques, però

que també es troben presents en alguns dels centres fenicis del Mediterrani occidental. El contrast de la taula tipològica amb la d'altres assentaments suposadament indígenes, principalment amb el recentment publicat Tossal de la Vila (Aguilella *et al.* 2016) permeten observar certes divergències entre els conjunts que semblen confrontar la tradició local amb les noves formes que caracteritzaran el període del primer Ferro castellanenc.

Les diverses restes metàl·liques recuperades aporten una informació especialment interessant, tant sobre les xarxes comercials de les quals el Mortòrum rep productes, com també el tipus d'activitat desenvolupada a l'assentament. Així, els estudis d'isòtops indiquen que el plom elaborat present a l'assentament, principalment pesos de xarxa, té procedència en el sud-est de la península, mentre que alguns coures procedeixen de la zona de Linares (Montero *et al.* 2014)¹. S'identifiquen també fragments de lingots així com diverses restes de forneria que indiquen la presència d'una àrea de taller metal·lúrgic encara no identificada i la circulació/importació de metall per a la seua transformació.

Des del punt de vista de les activitats econòmiques, s'observa en aquesta fase un canvi substancial observant-se una presència majoritària d'espècies de fauna domèstiques (superior al 90%), l'explotació de les quals és molt més especialitzada. Per al cas dels ovis, a més, es proposa una cria orientada prioritàriament al benefici de la llana i a altres productes secundaris (Tormo, capítol 10).

Una altra de les activitats que pot ser deduïda a partir de les restes materials és la pesca, en tant que la recuperació del que s'interpreten com a pesos de xarxa de plom, així com altres elements petris perforats que podrien servir com a contrapesos, semblen associar-se a xarxes de pesca que, a partir dels paral·lels etnològics, serien adequades per a aigües poc profundes i d'ús individual.

Una visió en conjunt de diversos elements de la cultura material recuperada al Mortòrum al Ferro Antic, en especial el plat trípod, la plata o fon amb decoració pintada, el *símpulum* i els ganivets de ferro, poden associar-se a la pràctica de banquetes i el consum de vi rituals, tal com s'està identificant en diferents assentaments del nord-est peninsular, entre els que cal citar especialment a Sant Jaume en Alcanar (Graells, 2010; Garcia *et al.* 2016; Sardà, 2013; 2016).

A escala interpretativa i funcional més general, en un treball anterior vinculàvem el Mortòrum amb

una possible activitat d'extracció minera de metall i el seu intercanvi amb les xarxes de comerç fenicis, qüestió que explicava la posició i característiques de l'assentament així com la dinàmica d'ocupació i articulació del territori de la Ribera (Aguilella *et al.* 2004-2005). Aquesta proposta es trobava fonamentada primerament en la situació del Mortòrum entre dos afloraments de mineral metàl·lic amb explotacions en època històrica, en concret una mina de ferro al vessant est del Tossal, i una mina de galena argentífera a uns 800 metres a l'oest. Un altre dels elements que apuntaven en aquesta direcció era la troballa d'un martell d'esquist al vessant sud de l'assentament (Esteve, 1975). Finalment, altre dels elements que apuntava en la direcció proposada era la troballa reiterada a la platja de Torre la Sal de nombrosos fragments de galena i d'objectes de plom, així com indicis de la seua transformació. S'aplicava a partir d'aquestes dades l'explicació tradicional de l'interés prioritari del comerç fenic envers les comunitats indígenes de la Península en l'obtenció de metall.

Des de la publicació d'aquesta proposta interpretativa, la continuació de les investigacions va determinar a través de la caracterització isotòpica que els objectes de plom del Mortòrum procedien de les mines de Gador (Almeria) o, en altres casos, d'altres procedències que van circular per la colònia de Fonteta en Alacant. Es tracta de plom per tant importat. Per altra banda, la caracterització isotòpica de les mines de galena i coure de l'entorn del Mortòrum (i de bona part de la província de Castelló) va oferir resultats negatius respecte a la identificació d'objectes elaborats amb aquests minerals (Montero *et al.* 2014).

A hores d'ara, per tant, no existeix cap indicatiu analític que recolze aquesta interpretació, i si bé la investigació no es troba totalment tancada, la continuació dels treballs d'excavació i de prospecció apunten al fet que, en qualsevol cas, pogué tractar-se d'una activitat més de les diverses que es degueren desenvolupar a l'assentament.

Observant la dinàmica del poblament de la Ribera al Ferro Antic, la fundació del Mortòrum fou un esdeveniment important. Sobre una situació prèvia en la qual no es detecta un poblament estable al Bronze Final, el seu establiment entre finals del segle VIII i primera meitat del VII ANE inicia un període a partir del qual es detecta un augment demogràfic, amb la identificació de nous assentaments i amb la reocupació d'altres, com és el cas d'Orpe-

¹ Vegeu capítol 8 sobre els detalls dels estudis d'isòtops i els projectes mitjançant els quals s'han efectuat les anàlitzes.

sa la Vella (Clusell, 1995), Santa Llúcia (Aguilella, 2016) o Torre la Sal.

El cas de Torre la Sal és especialment interessant, en tant que el vinculem directament amb les ocupacions del Mortòrum. Es tracta d'un assentament situat a la mateixa línia de costa, on les diferents intervencions i prospeccions determinen un poblat ibèric i un paleo-fondejador, actualment submergit a unes desenes de metres de la platja actual com a conseqüència del retrocés de la costa. El moment àlgid d'aquest poblat s'estableix als segles III-I ANE, si bé a partir de les diferents dades conegudes, es detecta activitat com a mínim a partir de la segona meitat del segle VII i principis del VI ANE (Wagner, 1978; Fernández, 1986; 1987; 2005; 2009; Ramón, 1986, 1995; Clusell, 1995; Ribera, Fernández, 2000; Flors, Fernández, en aquest volum, capítol 16).

Especialment interessant és la recuperació, a la part del jaciment subaquàtic que s'interpreta com les restes del fondejador, d'una àmfora completa del tipus 2.1.1.2 de procedència centre-mediterrània, amb una cronologia d'entre finals del segle VII i les primeres dècades del VI ANE (Wagner, 1978; Ramón, 1986; 1995: 47). El contingut de l'àmfora es trobava intacte al moment de la troballa i es tractava de restes d'ovicaprins suposadament en forma de salaons o conserva. En opinió de Ramón (1986) aquest contingut s'ha de relacionar amb una reutilització del recipient, aspecte per tant que suggereix que era un dels productes que la Ribera intercanviava amb els circuits comercials fenicis.

En aquest sentit, cal recordar com l'estudi de la fauna del Mortòrum pertanyent a la fase 1 ha indicat una preferència en la cria d'aquesta espècie domèstica, i una gestió del ramat molt més especialitzada que en fases precedents, amb patrons de sacrifici en edat adulta (3-6 anys) que s'interpreten com orientades a l'aprofitament dels productes secundaris, suposadament com la llana, llet, carn i pell (Tormo, en aquest volum, capítol 10).

A nivell més general, dins del coneixement de la Primera Edat del Ferro a les comarques septentrionals valencianes, els resultats de les excavacions al Tossal del Mortòrum aporten diverses novetats importants. En primer lloc, la investigació arqueològica havia identificat com, amb l'inici de l'Edat del Ferro, s'observava una doble situació d'assentaments que presentaven tradició local sobre la que es detectava la incidència fenícia, conjuntament amb altres que iniciaven el seu desenvolupament en aquests moments (Oliver, 1992; 1996a; 1996b; 2004).

Com a assentaments del primer tipus, els representants més clars segurament es troben a Vinarragell, Torrelló del Boverot, el Puig de la Nau i possiblement el Puig de la Misericòrdia (Mesado, 1987; Mesado, Arteaga, 1979; Clusell, 2000; 2002; Oliver, Gusi, 1995; Oliver, 1994; 2006), on comunitats indígenes amb cultura material caracteritzada per ceràmiques acanalades, incises i excises, així com arquitectures amb materials més o menys peribles reben les primeres importacions fenícies. Recentment, aquest procés s'ha pogut identificar més clarament al poblat del Tossal de la Vila (Aguilella *et al.* 2016).

Tot i això, mancava informació sobre els assentaments que teòricament s'instal·laven com a conseqüència del nou període, malgrat que a la zona del Maestrat s'havien sondejat alguns d'ells (Oliver, 1996a).

Des d'aquest punt de vista, la situació de la Ribera de Cabanes determina que, sobre un territori on no es detecta un poblament estable o d'entitat als moments previs, es construeix un assentament fortificat de nova planta, i amb una cultura material que no es pot relacionar amb una tradició local. La dualitat assentament (el Mortòrum) i paleo-fondejador (Torre la Sal) sembla justificar la seua fundació i orientar la seua funcionalitat prioritària envers a efectuar un intercanvi de productes amb el comerç colonial, la qual cosa ve refrendada pels diversos materials estudiats i analitzats en el present volum, així com a acomplir un possible paper de centre redistribuidor, tal com s'ha proposat en altres tants assentaments del període en altres zones.

El poblament de la Ribera de Cabanes-Torreblanca-Orpesa mostra a partir del Ferro Antic un augment del número d'assentaments a les zones planes, a peus del Mortòrum, on les tasques de prospecció i excavació de la passada dècada van identificar fins 19 àrees de dispersió amb ceràmica fenícia (Flors, 2019; Flors, Fernández, en aquest volum capítol 16), un poblament en pla que s'ha identificat també en altres planúries costaneres, com seria el cas del recentment publicat Mas de Fabra a la comarca del Baix Maestrat (Vicente *et al.* 2016)

El final del Mortòrum degué produir-se a la primera meitat del segle VI ANE, sense que es pugui precisar més a partir de les datacions i les dades de les produccions ceràmiques disponibles. Aquest abandonament no va associat a un episodi d'incendi, com si ocorre a altres assentaments del període com Santa Llúcia, el Torrelló del Boverot, Sant Jaume i possiblement també el Puig de la Misericòrdia (Aguilella, 2016; Clusell, 2000; 2002; Gar-

cia *et al.* 2016; Oliver, 1994). Tot i això, existeixen algunes evidències de que aquesta abandonament pogué ser precipitat o ràpid, en tant que el registre del sector 11 es va excavar aparentment intacte i les restes materials trobades a l'interior dels diferents àmbits, principalment del que es considera la zona central del jaciment, presenten unes característiques que apunten a un final sobtat. En altres sectors, per contra, s'observen indicis que podrien estar relacionats amb el buidat abans de l'ensorrament dels sostres, com per exemple les restes d'àmfora especialment concentrades davant del llindar del sector 9.

Els moments posteriors a l'abandonament del Mortòrum, ja dins de l'Ibèric Antic, es detecten

diversos assentaments al pla que continuaran ocupats, entre ells Orpesa la Vella, però especialment cal destacar el desenvolupament posterior de Torre la Sal, assentament i fondejador que segons els diferents estudis mostra una progressiva preponderància a partir de l'intercanvi i redistribució de productes importats per via marítima, fins convertir-se al període Ibèric final dels segles III a I ANE en un important assentament costaner de més de 10 ha (Fernández, 1987–1988; Flors, 2019; Flors, Fernández, en aquest volum capítol 16), el de més extensió conegut ara per ara a les comarques de Castelló.

17

BIBLIOGRAFIA

- ABARQUERO MORAS, F. J. (2012): "Cogotas I más allá del territorio nuclear: viajes, bodas, banquetes y regalos en la Edad del Bronce Peninsular". *Rodríguez, J.A.; Fernández, J. (coords.) Cogotas I: una cultura de la Edad del Bronce en la Península Ibérica : Homenaje a Mª Dolores Fernández-Posse*: 59-110. Secretariado de Publicaciones e Intercambio Editorial.
- ABARQUERO MORAS, F. J.; DELIBES DE CASTRO, G. (1997): "La presencia de Cogotas I en el País Valenciano: acotaciones al tema desde una perspectiva meseteña". *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 30: 115-134. València.
- AGUILELLA ARZO, G. (2002-2003): "Un poblado de l'edat del Bronze i del ferro antic a la Ribera de Cabanes". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23: 293-296. Castelló.
- AGUILELLA ARZO, G. (2002): "Pastors prehistòrics a la Cova de Petrolí (Cabanes, Plana Alta, Castelló)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23: 107-132. Castelló.
- AGUILELLA ARZO, G. (2006): "Ensayo de modelización mediante SIG de la evolución holocena de un paisaje prehistórico litoral (10.000-3000 BP)". En Grau, I. (ed.) *La aplicación de los SIG en la Arqueología del Paisaje*. Publicaciones de la Universidad de Alicante: 135-140. Alicante.
- AGUILELLA ARZO, G. (2012a): "Tossal del Mortórum (Cabanes): avance de resultados de las últimas campañas". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 30: 167-172. Castelló.
- AGUILELLA ARZO, G. (2012b): "10 anys d'excavacions pels termes de Cabanes i Orpesa". *Actes de les XVII Jornades Culturals a la Plana de l'Arc (Cabanes, 2012)*: 103-120. Cabanes.
- AGUILELLA ARZO, G. (2016): "Primeros datos sobre el asentamiento del Hierro Antiguo de Santa Llúcia (Alcalà de Xivert, Castellón). Sector 1, fase 2". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 34: 105-118. Castelló.
- AGUILELLA ARZO, G. (2017): "Pòster digital: Escudelles ceràmiques amb decoració impresa i incisa de Vilafamés." *Actes de les IV Jornades d'Arqueologia de la Comunitat Valenciana. Investigació, Conservació i Difusió del Patrimoni Cultural (Castelló, 2015)*. (en premsa).
- AGUILELLA ARZO, G.; AGUSTI I FARJÀS, B.; GÓMEZ FALGUERA, R.; ARQUER GASCH, N.; LUJÁN VALDERRAMA, J. (2009): "Un túmul funerari de l'edat del bronze al Tossal del Mortórum (Cabanes, Plana Alta, Castelló)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 27: 29-40. Castelló.
- AGUILELLA ARZO, G.; ARQUER GASCH, N. (2005): "Tossal del Mortórum (Cabanes, Plana Alta, Castelló). Primers resultats de les campanyes d'excavació 2002-2004". *Actes del 2ª Congrés de Patrimoni Cultural Valencià (Sagunt, 2005)*. Braçal, 31-32. Sagunt.
- AGUILELLA ARZO, G.; ARQUER GASCH, N.; ARQUEOCAT (2008): "Abric de la Roca Roja (Orpesa, Castelló): un abric freqüentat des del III mil·lenni a.C.". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 26: 29-42. Castelló.
- AGUILELLA ARZO, G.; FALOMIR GRANELL, F.; PÉREZ JORDÀ, G.; LAGUNA MONTES, C.; GARCÍA SÁNCHEZ, D.A.; ARQUER GASCH, N. (2016). "Tossal

- de la Vila (la Serra d'en Galceran, Castellón). Un asentamiento en la transición del Bronce Final al Hierro Antiguo. Primeros resultados de las campañas 2012-2014". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia Castellonencs*, 34: 5-41. Castelló.
- AGUILELLA ARZO, G.; FLORS UREÑA, E. (2009): "La arqueología de la Ribera de Cabanes en su contexto territorial: un primer análisis mediante SIG". Flors, E. (coord.): *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antropológico desde la prehistoria hasta el medioevo. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonencs*, 8: 445-456. Castelló.
- AGUILELLA ARZO, G.; MIRALLES PEÑARROCHA, J. L.; ARQUER GASCH, N. (2004-2005): "Tossal del Mortorum (Cabanes, Castellón): un posible asentamiento minero con materiales fenicios de los siglos VII-VI aC." *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24: 111-150. Castelló.
- AGUILELLA ARZO, G.; ROMÁN MONROIG, D.; LUJÁN VALDERRAMA, J.; RONCHERA LORES, R. (2010). "Les ocupacions prehistòriques de la cova Pastrana (Alcalà de Xivert, Baix Maestrat, Castelló) a partir de l'estudi d'un conjunt de materials". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 28: 39-58. Castelló.
- AGUSTÍ i FARJÀS, B. (2007): *Estudi antropològic de les restes humanes trobades a un Túmul proper al jaciment del Tossal del Mortorum (Cabanes, La Plana Alta)*. Informe tècnic, ArqueoCat, SL Inèdit.
- AGUSTÍ i FARJÀS, B. (2008): *Mortorum (Cabanes, La Plana Alta) 2006-2007, Túmul 100. Informe antropològic*. Informe tècnic. Febrer 2008. Inèdit.
- ALCACER GRAU, J. (1945): "Dos estaciones argáricas de la región levantina". *Archivo de Prehistoria Levantina*, II: 151-164. Valencia.
- ALEXEEV, VP.; DEBETZ, GF. (1964): *Introducción a la craneometría*. Moscú, Nauka (en ruso) (Citado en Rodríguez Cuenca (1994).
- ALLEPUZ MARZÀ, X. (2001): *Introducció al poblament ibèric a la Plana de l'Arc (Castelló)*. Col·lecció Universitària, 382 pp. Diputació de Castelló.
- ALLEPUZ MARZÀ, X. (2003): "Des de la prehistòria fins el món ibèric. Borriol". *Borriol. Monografia*, 1: 243-262. Publicacions Universitat Jaume I. Castelló de la Plana.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1977b): "El Pic dels Corbs de Sagunto y los Campos de Urnas del NE de la península Ibérica". *Saguntum*, 12: 89-141. Valencia.
- ALMAGRO-GORBEA, M. (1977a): *El bronce final y el período orientalizante en Extremadura*. Bibliotheca Praehistorica Hispana, XIV. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Español de Prehistoria, 543 p. Madrid.
- ALQATHANI, S.J.; HECTOR, M.P.; LIVERSIDGE, H.M. (2010): "Brief Communication: the London Atlas of Human Tooth Development and Eruption". *Am J Phys Anthropol*, 142: 481-490.
- ÁLVAREZ GARCÍA, N.; CASTELLÓ MARÍ, J. S.; GÓMEZ BELLARD, C. (2000): "Estudio preliminar de las ánforas del Alt de Benimaquia (Dènia, Alicante)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 21: 121-136. Castelló.
- AMBROSE, S.H., NORR, L. (1993): "Experimental evidence for the relationship of the carbon isotope ratios of whole diet and dietary protein to those of bone collagen and carbonate". Lambert, J.B., Gruppé, G. (eds). *Prehistoric Human Bone: Archaeology at the Molecular Level*: 1-37.
- ANDREU VALLS, G. (1975): "Los antiguos términos de Miravet, Albalat y Cabanes". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LI: 213-243. Castelló.
- ANTOLÍN, C. -coord.- (1998): *El sòl com a recurs natural a la Comunitat Valenciana*. Publicacions de Divulgació Tècnica. Col·lecció Territori, 8. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, 187pp. + mapes. València.
- ARASA i GIL, F. (1985): "Toponímia i arqueologia a les comarques septentrionals del País Valencià". *Xè Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica (València, 1985)*: 38-46. Universitat de València i Conselleria d'Administració Pública, Generalitat Valenciana.
- ARASA i GIL, F. (2001): *La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II - I aC*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 100: 292. València.
- ARASA i GIL, F.; ROSSELLÓ, V. M. (1995): *Les vies romanes del territori Valencià*. Sèrie de Publicacions de Divulgació General. Col·lecció Els valencians i el territori, 7. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports. Generalitat Valenciana, 141 pp. València.
- ARGENTE OLIVER, J.L. (1994): *Las fíbulas de la Edad de Hierro en la Meseta Oriental. Valoración tipológica, cronológica y cultural*. Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales. Madrid.
- ARMADA, X.L., RAFEL, N., GRAELLS, R.; ROQUÉ, R. (2013): "Orígenes del urbanismo y dinámicas sociales en el Bronce Final de Cataluña meridional:

- El Avenc del Primo (Bellmunt del Priorat, Tarragona)". *Trabajos de Prehistoria*, 70(2): 278-294.
- ARNAL, J., PRADES, H., FLETCHER, D. (1968): *La Ereta del Castellar (Villafranca del Cid, Castellón)*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 35, 33 pp. Valencia.
- ARQUER GASCH, N.; AGUILELLA ARZO, G. (2005): "Proposta de posada en valor del Tossal del Mortórum: dotar a un jaciment arqueològic d'uns usos socials, culturals, turístics i didàctics per a la seua conservació". *Actes del 2º Congrés de Patrimoni Cultural Valencià (Sagunt, 2005)*. *Braçal*, 31-32: 491-498. Sagunt.
- ARQUER GASCH, N., BARRACHINA IBÁÑEZ, A., CABANES PELLICER, S., HERNANDEZ GARCIA, F. J., RUIZ PÉREZ, J. M.; VICIACH SAFONT, A., VIZCAÍNO LEÓN, D. (2010a): *La Loma Comuna (Castellfort, Castellón). Un poblado fortificado de la Edad del Hierro. Parque Eólico de Folch. Zona III del Plan Eólico Valenciano*. RENOMAR, S. A., EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- ARQUER GASCH, N.; BARRACHINA IBAÑEZ, A.; CABANES PELLICER, S.; HERNANDEZ GARCIA, F. J.; RUIZ PEREZ, J. M.; VICIACH SAFONT, A.; VIZCAÍNO LEÓN, D.; LLEDÓ CARDONA, N. (2010b): *En Balaguer I (Portell de Morella, Castellón). La evolución de una comunidad rural desde la Edad del Hierro hasta la Romanización. Parque Eólico de En Balaguer. Zona III del Plan Eólico Valenciano*. RENOMAR, S. A., EIN Mediterráneo S.L.. Valencia.
- ARQUER GASCH, N., BARRACHINA IBÁÑEZ, A., HUGUET, E., LUJÁN, J., LLEDÓ, N., PRIETO, C., ROSSELLÓ, M. i VICIACH, A. (2010c): "Manufacturas. Descripción de las producciones cerámicas y de los componentes metálicos". En Vizcaino, D. (coord), Barrachina, A. I Hernández, F.J. (eds.). *Paisaje y Arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III*: 196-241. Generalitat Valenciana, Renomar S.L. i EIN Mediterráneo S.L. Valencia.
- ARTEAGA MATUTE, O. (1976): "La panorámica protohistórica peninsular y el estado actual de su conocimiento en el Levante septentrional (Castellón de la Plana)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 3: 173-194. Castelló.
- ARTEAGA MATUTE, O. (1987): "Perspectivas espacio-temporales de la colonización fenicia occidental. Ensayo de aproximación". *Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico (Jaén, 1985)*: 205-228. Jaén.
- ARTEAGA MATUTE, O.; SERNA, M. R. (1979-80): "Las primeras fases del poblado de los Saladares (Orihuela, Alicante). Una contribución al estudio del Bronce final en la Península Ibérica (Estudio Crítico 1)". *Ampurias*, 41-42: 377-390.
- ASENSIO VILARÓ, D. (2005): "La incidencia fenicia entre las comunidades indígenas de la costa catalana (siglos VII - VI AC.): ¿un fenómeno orientalizante?". *Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida. "Protohistoria del Mediterráneo Occidental. El período orientalizante"*. *Anejos del Archivo Español de Arqueología*, 35, 1: 551-564. CSIC. Mérida.
- ASENSIO VILARÓ, D.; BELARTE FRANCO, C.; SANMARTÍ GREGO, J.; SANTACANA MESTRE, J., (2000): "Las cerámicas fenicias y de tipo fenicio del yacimiento del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre, Tarragona)". *Actas del IV Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos (Cádiz, 1995)*, IV: 1733-1745. Universidad de Cádiz. Cádiz.
- AUBET, M. E. (1976-1978): "La cerámica a torno de la Cruz del Negro (Carmona, Sevilla)". *Ampurias*, 38-40: 267-289. Barcelona.
- AUBET, M. E. (1993): "El comerç fenici i les comunitats del ferro a Catalunya". *Laietania. Estudis d'Historia i d'Arqueologia de Mataró i del Maresme*, 8: 23-40. Mataró.
- AUBET, M. E. (1997): "Un lugar de mercado en Cerro del Villar". Aubet, M^e.E. (coord.). *Los fenicios en Málaga*: 251ss, Universidad de Málaga.
- AUBET, M. E. (1997): *Tiro y las colonias fenicias de Occidente*. Editorial Crítica, 371 pp. Barcelona.
- AUBET, M. E.; CARMONA, P.; CURIÀ, E.; DELGADO, A.; FERNÁNDEZ, A.; PÁRRAGA, M. (1999): *Cerro del Villar - I. El asentamiento fenicio en la desembocadura del río Guadalhorce y su interacción con el hinterland*. Arqueología. Monografías, 355 pp. Junta de Andalucía. Sevilla.
- AUBET, M. E.; MAAS-LINDEMANN, G.; SCHUBART, H. (1979): "Chorreras, un establecimiento fenicio al E. de la desembocadura del Algarrobo". *Noticiero Arqueológico Hispánico*, 6: 89-138. Madrid.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A. (1999): "El "sector S" del Pic dels Corbs de Sagunt: materiales cerámicos de la fase final de su ocupación. Campañas de 1990 y 1991". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII: 209-231. Valencia.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A. (2002-2003): "Excavacions al palau dels Sant Joan de Cinctorres (Els Ports): els nivells protohistòrics". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23: 297-300. Castelló.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A. (2003): "Dos noves necròpolis d'incineració a la conca del Millars: el

- Mesón del Carro i La Vilavella (Castelló)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23: 141-150. Castelló.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A. (2004): *Un modelo de interpretación para la Edad del Bronce (2400-800 cal ANE): El Pic dels Corbs de Sagunt*. (Tesis Doctoral, Universitat Jaume I de Castelló). 2 vols, 489 pp. Castelló de la Plana.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A. M. (2009): "Nuevos datos para el estudio del final de la edad del bronce en las comarcas septentrionales valencianas: la fase III del Pic dels Corbs de Sagunt". *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Castelló*, 27: 41-62.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A. M. (2012a): *Indesinenter: permanencia y cambio. El Pic dels Corbs como modelo de interpretación de la edad del bronce en el norte del País Valenciano*. Diputación de Castellón, 223 pp. Castellón.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A. M. (2012b): "Boquique y excisión en el Baix Pàlancia: las dataciones del Cerro del Pic dels Corbs (Sagunt, Valencia)." *Cogotas I. Una cultura de la Edad del Bronce en la Península Ibérica* (Valladolid, 2009): 541-558.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A. M. (2014): "Estudio de las formas cerámicas". Gusi, F., Olària, C. *Un asentamiento fortificado del bronce medio y bronce final en el litoral Mediterráneo: Orpesa la Vella (Orpesa del Mar, Castellón, España)*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 10: 105-161. Castelló.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A.; CABANES, S.; VICIACH i SAFONT, A.; ARQUER GASCH, N.; HERNÁNDEZ GARCÍA, F. J.; VIZCAINO LEÓN, D. (2011): "En Balaguer 1 (Portell de Morella), gènesi i evolució d'una comunitat rural del ferro antic a la comarca d'Els Ports". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 9-36.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A.; GUSI JENER, F. (2004): "Primeros resultados del estudio cerámico de las fases del bronce tardío y final de Orpesa La Vella (Orpesa, Castelló)". Hernández Alcaraz, L.; Hernández Pérez, M. S. (eds) *Actas del Congreso "La edad del bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes"* (Villena, 2003): 137-146. Villena.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A.; HERNÁNDEZ GARCÍA, F.; AGUSTÍ FARJAS, B.; ARQUER GASCH, N.; HERNÁNDEZ GARCÍA, F. J.; PÉREZ MILIÁN, R.; VICIACH SAFONT, A.; VIZCAÍNO LEÓN, D. (2010): *La necrópolis de Sant Joaquin de la Menarella (Forcall, Castellón). La práctica de la incineración en la comarca de Els Ports. Parque Eólico de Refoyas. Zona II del Plan Eólico Valenciano*. RENOMAR, S. A.; EIN Mediterráneo S.L., 171 pp. Valencia.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A.; SANCHIS, A. (2008): "Valoración diacrónica de un modelo económico de la Edad del Bronce: la fauna del poblado del Pic dels Corbs, Sagunt (València)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 26: 43-94. Castelló.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A.; VICIACH i SAFONT, A.; BURDEUS RUBERT, M.; BAUTISTA BETORET, R.; ARQUER GASCH, N. (2012): "Síntesis de cinco años de excavaciones en un yacimiento del hierro en el Alto Mijares: Los Morrones 1 de Cortes de Arenoso (Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 30: 53-70. Castelló.
- BEA i CASTAÑO, D.; DILOLI, J.; VILASECA, A. (2002-2003): "El Turó del Calvari (Vilalba dels Arcs, Terra Alta). Un edifici cultural de la primera edat del ferro al curs inferior de l'Ebre". *Tribuna d'Arqueologia*, 2002-2003: 23-52. Generalitat de Catalunya. Barcelona.
- BEA i CASTAÑO, D.; DILOLI, J.; GARCIA i RUBERT, D.; MORENO, I. (2012): "Arquitectura de prestigio y aristocracias indígenas". C. Belarte, J. A. Benavente, L. Fatás, J. Diloli, P. Moret, J. Nogueira (coords). *Iberos del Ebro: Actas del II congreso internacional (Alcañiz-Tivissa, 16-19 de noviembre de 2011)*: 51-70.
- BEKKER-NIELSEN, T.; BERNAL CASASOLA, D. (2010): *Ancient nets and fishing gear: proceedings of the International Workshop on Nets and Fishing Gear in Classical Antiquity: a first approach: (Cádiz, 2007)*. Servicio de Publicaciones, Aarhus Universitet.
- BELARTE, M. C. (1997): *Arquitectura domèstica i estructura social a la Catalunya pro-tohistòrica*. ArqueoMediterrània, 1, 242 pp. Barcelona.
- BELÉN, M.; PEREIRA, J. (1985): "Cerámicas a torno con decoración pintada en Andalucía". *Huelva Arqueológica*, VII: 307-360. Huelva.
- BERNAL CASASOLA, D. (2010): "Fishing Tackle in Hispania: Reflections, Proposals and First Results". Bekker-Nielsen, T.; Bernal Casasola, D. (eds) *Ancient nets and fishing gear: proceedings of the International Workshop on Nets and Fishing Gear in Classical Antiquity: a first approach: (Cádiz, 2007)*: 83-138. Servicio de Publicaciones, Aarhus Universitet.
- BERNAL CASASOLA, D. (2012): *Pescar con arte: fenicios y romanos en el origen de los aparejos andaluces: catálogo de la Exposición Baelo Claudia, diciembre 2011- julio 2012*. Servicio de Publicaciones. Universidad de Cádiz.

- BOESSNECK, J. (1980): "Diferencias osteológicas entre ovejas (*Ovis aries* L.) y cabras (*Capra hircus* L.)". En H. Brothwell y E. Higgs (com.): *Ciencia en Arqueología*: 338-366. Madrid.
- BOISSON, H.; CHARDENON, N. (2002): "Mobilier céramique et métallique de prestige? La nécropole du Grand-Bassin I à Mailhac (Aude) Ville-Ville S.av.n.è. Pratiques funéraires protohistòriques entre Massif central et Pyrénées. Nouvelles donnés". *Actes du Colloque en hommage à J-F. Salinier* (Puylaurens 2000), Archéologie Tarnaise, 12: 111-119.
- BONET, H.; GARIBO, J.; GUÉRIN, P.; MATA, C.; VALOR, J. P.; VIVES-FERRÁNDIZ, J. (2004): "Las ánforas importadas de las comarcas centrales del País Valenciano". *Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 2002)*: "La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC) aspectes quantitativus i anàlisi de continguts". *Arqueomediterrània*, 8: 203-228. Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. (1924): "Els problemes arqueològics de la provincia de Castelló.". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, V, II: 81-117. Castellón.
- BOSCH GIMPERA, P. (1953): "Las urnas del Boverot (Almazora, Castellón) y las infiltraciones célticas en tierras valenciana". *Archivo de Prehistoria Levantina*, IV: 187-193. Valencia.
- BRANDHERM, D. (2003): *Die Dolche und Stabdolche der Steinkupfer- und der älteren Bronzezeit auf der Iberische Halbinsel*. Prähistorische Bronzefunde, Abteindung VI, 12, Band, 540 pp. Stuttgart.
- BROTHWELL, DR. (1989): "The Relationship of Tooth Wear to Aging". M. Yaşar İşcan (ed.) *Age Markers in Human Skeleton*: 303-316.
- BULL, G.; PAYNE, S. (1982): "Tooth eruption and epiphysial fusion in pigs and wild boar". S. Payne, B. Wilson., C. Grigson (eds.): *Ageing and sexing animal bones from archaeological sites*, B.A.R., 109: 55-72. Oxford.
- BURILLO MOZOTA, F. (2014): "Sobre la organización socioeconómica del Grupo Mijares". *Gusi, F., Olària, C. Un asentamiento fortificado del bronce medio y bronce final en el litoral mediterráneo: Orpesa la Vella (Orpesa del Mar, Castellón, España)*. *Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques*, 10: 273-284. Castelló.
- BURILLO MOZOTA, F.; PICAZO MILLÁN, J. V. (1997): "El sistema ibérico turolense durante el segundo milenio A. C.". *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 30: 29-58. Valencia.
- CABANES, S.; VICIACH i SAFONT, A. (2010a): "Las formas de hábitat y los espacios construidos". Vizcaino, D., Barrachina, A., Hernández, F.J. *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalgué i Folch*. RENOMAR SA, EIN SL. València.
- CABANES, S.; HERNÁNDEZ, F.J.; VIZCAÍNO, D. (2010b): "El poblado fortificado de la Lloma Comuna". Vizcaíno, D., Cabanes, S., Hernández, F.J. *La Lloma Comuna (Castellfort, Castellón) Un poblado fortificado de la Edad del Hierro*. RENOMAR SA, EIN SL. València.
- CARBONELL ROURA, E.; ESTÉVEZ ESCALERA, J.; GUSI JENER, F. (1979): "Resultados preliminares de los trabajos efectuados en el yacimiento del Pleistoceno Medio de Cau d'en Borrás (Orpesa, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 6: 7-18. Castellón.
- CARPINTERO, S.; LÓPEZ CASTRO, J.L.; MONTERO RUIZ, I. (2015): "Metales y metalurgia en la Abdera fenicia. Datos isotópicos sobre la procedencia e intercambio de materias primas". *Archivo Español de Arqueología*, 88: 7-23. Madrid.
- CASABÓ BERNAD, J.A., PALOMAR MACIAN, V. (1989): "La Cueva del Tío Paco (Sacañet, Castellón). 1ª Campaña de excavaciones". *Boletín del Centro de Estudios del Alto Palancia*, 18: 7-18. Segorbe.
- CASABÓ BERNAD, J.; ROVIRA GOMAR, M. L. (2010): "Les inhumacions prehistòriques de la Cova dels Blaus (Castelló)". Pérez, A., Soler, B. (coord.) *Restes de vida, restes de mort. La mort en la prehistòria*: 217-220. Valencia.
- CASANOVA, J. M.; CANSECO, M.; SANCHÍS, J. M. (2002): *Minerales de la Comunidad Valenciana*. Caja de Ahorros del Mediterraneo, 237 pp. Alicante.
- CASTAÑOS, P. (1996): "Estudio de la fauna del sector V de la Mola d'Agres". Peña-Sánchez, J.L., Enrique-Tejedo, M., Grau-Almero, E., Martí-Bonafé, M.A. *El poblado de la Mola d'Agres. Homenaje a Milagro Gil-Mascarell*. Memorias de Excavaciones Arqueológicas I, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència. Generalitat Valenciana, València.
- CASTOLDI, M.; FEUGÉRE, M. (1991): "Les simpulums". Feugere, M., Rolley, C. *La vaisselle tardo-republicane en bronze. Histoire*, 13: 61-88. Université de Bourgogne. Centre de recherches sur les techniques grecoromaine. Dijon.
- CASTRO MARTINEZ, P. V.; LULL, V.; MICÓ, R. (1996): *Cronologia de la prehistoria reciente de la pe-*

- ninsula ibérica y Baleares (c.2800-900 cal. ANE).* Bar International Series, 652, 294 pp.
- CHISHOLM, B.S.; NELSON, D.E.; SCHWARCZ, H.P. (1982): "Stable carbon isotope ratios as a measure of marine versus terrestrial protein in ancient diets". *Science*, 216: 1131-1132.
- CLAUSELL CANTAVELLA, G. (1995): "Nuevos hallazgos fenicios en la provincia de Castellón". *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Castelló*, 16: 93-106. Castelló.
- CLAUSELL CANTAVELLA, G. (1997): "El comercio marítimo fenicio en la desembocadura del río Mijares (Castellón)". *Actas de las III Jornadas de Arqueologia Subacuática (Valencia, 1997)*: 238-247. Valencia.
- CLAUSELL CANTAVELLA, G. (2000): "La incidencia fenicia en el asentamiento del Torrelló del Boverot d'Almassora (Castellón)". *Actas del IV Congreso Internacional de estudios fenicios y púnicos (Cádiz, 1995)*, IV: 1771-1780. Universidad de Cádiz.
- CLAUSELL CANTAVELLA, G. (2002): *Excavacions i objectes arqueològics de El torelló d'Almassora (Castelló)*. Museu Municipal, 119 pp. Almassora.
- CLAUSELL CANTAVELLA, G. (2004): "El Torrelló del Boverot. Del bronce medio al comienzo del hierro". Hernández Alcaraz, L.; Hernández Pérez, M. S. (eds.). *Actas del congreso "La edad del bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes" (Villena, 2003)*: 167-176. Villena.
- COLOMINAS ROCA, J. (1923): "Els enterraments ibèrics dels Espleters a Salzedella". *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 1915-1920, 6: 616-619. Barcelona.
- CURA i MORERA, M. (1986): "Los vasos campaniformes cordados con decoración interna de "Vil-la Filomena" (Vila-real, Castellón) en su contexto europeo". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 12: 29-44. Castellón.
- CURA i MORERA, M.; ROVIRA i PORT, J.; VILARDELL, R. (1991): "Origen i filiació dels primers grups tumulars catalans". *Actes del "Congrès Internacional Història dels Pirineus" (Cervera, 1998)*, Tomo I: 243-261. UNED. Cervera.
- DE NIRO, M. (1985): "Postmortem preservation and alteration of in vivo bone collagen isotope ratios in relation to palaeodietary reconstruction". *Nature*, 317: 806-809.
- DE NIRO, M. J.; WEINER, S. (1988): "Chemical, enzymatic and spectroscopic characterization of "collagen" and other organic fractions from prehistoric bones". *Geochimica et Cosmochimica Acta*, 52: 2197-2206.
- DE NIRO, M.; EPSTEIN, S. (1978): "Influence of diet on the distribution of carbon isotopes in animals". *Geochimica et Cosmochimica Acta*, 42: 495-506.
- DE PEDRO MICHÓ, M.J. (1981): "Materiales procedentes del yacimiento del Bronce valenciano de Sima la Higuera (Caudiel, Castelló)". *Saguntum*, 16: 107-118. Valencia.
- DE PEDRO MICHÓ, M. J. (1998): *La Lloma de Betxí (Paterna, Valencia), un poblado de la edad del bronce*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 94, 316 pp. Valencia.
- DE PEDRO MICHÓ, M. J. (2004a): "L'edat del bronze al nord del País Valencià: hàbitat i territori". *Cypselia*, 15: 103-122.
- DE PEDRO MICHÓ, M. J. (2004b): "La cultura del bronce valenciano: consideraciones sobre su cronología y periodización.". Hernández-Alcaraz, L., Hernández-Pérez, M. (eds). *Actas del congreso "La edad del bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes" (Villena, 2002)*: 41-58. Villena.
- DE PEDRO MICHÓ, M. J. (2010): "Cuevas, fosas y cistas. Evidencias funerarias del II milenio a.C. en tierras valencianas. En torno al argar y el bronce valenciano". Soler, B.; Pérez, A. (coords). *Restos: de vida, de muerte: la muerte en la Prehistoria*: 55-72. Museu de Prehistòria. València.
- DEINES, P. (1980): *Handbook of Environmental Isotope Geochemistry*. Elsevier Science and Technology, 554 pp.
- DÍES CUSÍ, E. (2001): "La influencia de la arquitectura fenicia en las arquitecturas indígenas de la Península Ibérica (s. VIII-VIII)". Ruiz- Mata, D., Celestino Pérez, S. (coord.). *Arquitectura oriental y orientalizante en la península Ibérica*: 69-122. Instituto de Historia.
- DILOLI, J., BEA, D. (1995): "Enterraments de l'edat del Bronce a les comarques meridionals de Catalunya: un estat de la qüestió". *Citerior*, I: 33-50. Tarragona.
- DOMERGUE, C.; DI VACRI, M. L.; FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A.; FERRANTE, M.; NESTA, A.; NISI, S.; QUARATI, P.; RICO, CHR.; TRINCHERINI, P. R. (2016): "Les lingots de plomb hispano-romains de Q. Vireius". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 34: 179-197. Castelló.
- DRIESCH, A.; VON D. (1976): *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Peabody Museum Bulletin, 1, Harvard University, 137 pp.
- ENRICH, J.; FERRERA, V. (2006): *Estudio faunístico de los restos encontrados en el yacimiento del*

- Tossal del Mortòrum (Cabanes, Plana Alta)*. Arqueocat. (Informe inèdit). Igualada.
- ESCACENA CARRASCO, J. L. (2002): "Murallas fenicias para Tartessos: un análisis darwinista". *SPAL: Revista de prehistoria y arqueología de la Universidad de Sevilla*, 11: 69-106.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1943a): "El poblado argárico de El Molinás". *Saitabi*, 6: 5-6. Valencia.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1943b): "La "Cova Redona" de Sierra En Garceran". *Saitabi*, 6: 7-8. Valencia.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1944a): "Estación neolítica de "les Santes" (Cabanes, Castellón). Notas de prehistoria valenciana. IV". *Saitabi*, 2(11): 31-33. Valencia.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1944b): "Un poblado de la Primera Edad del Hierro en la Plana de Castellón". *Empúries: revista de món clàssic i antiguitat tardana*, 6: 141-154.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1956): "Un bifacio arqueolítico procedente de Oropesa (Castellón)". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXXII: 125-134.
- ESTEVE GALVEZ, F. (1967): "La cueva sepulcral del Racó de la Tirana (Artana, Castellón)". *Pyrenae*, 3: 33-45. Barcelona.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1969): "El abrigo rupestre del Assud de Almazora y su yacimiento arqueológico". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XII: 43-54. Valencia.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1975): "Un poblado de la Edad del Bronce en la Ribera de Cabanes.". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 2: 65-74. Castellón.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1989): "La lápida ibérica de Cabanes". *Archivo de Prehistoria Levantina*: 103-115. Valencia.
- EVIN, A.; CUCCHI, T.; ESCARGUEL, G.; OWEN, J.; LARSON, G.; VIDARSDOTTIR, U. S.; DOBNEY, K. (2014): "Using traditional biometrical data to distinguish West Palearctic wild boar and domestic pigs in the archaeological record: new methods and standards". *Journal of Archaeological Science*, 43: 1-8.
- FALOMIR GRANELL, F. (2010): "Avanç dels resultats de les campanyes 2009-2010 a los Cabañiles (Sucaina, l'Alt Millars). Àrea d'intervenció: zona 3, necròpolis tumular". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 28: 263-266. Castelló.
- FALOMIR GRANELL, F. (2012): "Avanç dels resultats de la campanya 2011 a Los Cabañiles (Sucaina; l'Alt Millars). Àrea d'intervenció: zona 3, necròpoli tumular". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 30: 177-180. Castelló.
- FERNANDEZ IZQUIERDO, A. (1982): "Estudio del tráfico marítimo en la costa de Castellón a través de la Arqueología Submarina". *Saguntum*, 17: 113-130. Valencia.
- FERNANDEZ IZQUIERDO, A. (1983): "Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 7: 135-195. Castellón.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1986): "El yacimiento submarino de Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón): nuevas aportaciones". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 12: 229-248. Castellón.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1987): "El poblado ibérico de Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón): campaña de excavaciones 1985-1988". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 13: 227-274. Castellón.
- FERNANDEZ IZQUIERDO, A. (1988): "Torre la Sal. Ribera de Cabanes, la Plana Alta". *Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana, 1984-1985*: 170-172. València.
- FERNANDEZ IZQUIERDO, A. (1992): "Carta arqueológica submarina del País Valenciano". *Cuadernos de Arqueología Marítima*, 1, Cartagena: 159-166.
- FERNANDEZ IZQUIERDO, A. (2005): "Asa de bronce tipo "Piatra Neamt", hallada en el yacimiento ibero-romano de Torre de la Sal, la Plana Alta". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24: 407-414. Castelló.
- FIORINZA, L.; BENAZZI, S.; HENRY, A.G.; SALAZAR-GARCÍA, D.C.; BLASCO, R.; PICIN, A.; WROE, S.; KULLMER, O. (2015): "To meat or not to meat? New perspectives on Neanderthal ecology." *Yearbook of Physical Anthropology*, 156: 43-71.
- FITA, F. (1914): "Lápida ibérica de Cabanes y romanas de Almenara, Villarreal y Tarragona". *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LXIV: 193-202. Madrid.
- FLETCHER VALLS, D. (1965): *La necrópolis de la Solivella (Alcalà de Chivert)*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 32, 58 pp. Valencia.
- FLETCHER VALLS, D. ALCÁCER GRAU, J. (1958): "El Castillarejo de los Moros (Andilla-Valencia)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, 7: 93-110. Valencia.
- FLETCHER VALLS, D.; MESADO OLIVER, N. (1967): *El poblado ibérico de El Solaig (Bechí, Castellón)*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 33, 54 pp. Valencia.
- FLORES UREÑA, E. (1995): "Nova estampilla ibèrica sobre àmfora greco-itàlica". *Quaderns de Pre-*

- història i Arqueologia de Castelló*, 16: 273-279. Castelló.
- FLORS UREÑA, E. -coord.- (2009): *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Monografies de Prehistoria i Arqueologia Castellonenques, 8, 606 pp. Castelló.
- FLORS UREÑA, E. (2010): "Sepultures neolítiques a Costamar (Ribera de Cabanes, Cabanes, Castelló)". *Soler, B.; Pérez, A. (coords). Restos de vida, de muerte: la muerte en la Prehistoria*: 179-182. Museu de Prehistòria. València.
- FLORS UREÑA, E.; MARCOS, C. (1998): "Estudi preliminar de les excavacions del jaciment ibèric de la Morranda (Ballestar, Castelló)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19: 291-309. Castelló.
- FLORS UREÑA, E.; SANFELIU LOZANO, D. (2009): "Los materiales cerámicos". Flors, E. (coord.) *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón): Evolución del paisaje antrópico desde la Prehistoria hasta el Medioevo*. Monografies de Prehistoria i Arqueologia Castellonenques, 8: 269-352. Castelló.
- FLORS UREÑA, E.; SANFELIU LOZANO, D. (2011): "La cerámica neolítica de Costamar (Cabanes, Castellón)". *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 12: 187-200. Valencia.
- GALÁN SAULNIER, C.; FERNÁNDEZ VEGA, A. (1982): "Excavaciones en los Dornajos (La Hinojosa, Cuenca): campaña de 1981 y 1982". *CuPAUAM: Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, 9-10: 31-48. Madrid.
- GARCÍA BORJA, P.; PÉREZ FERNÁNDEZ, A.; BIOSCA CIRUJEDA, V.; RIBERA I GOMES, A.; SALAZAR-GARCÍA D.C. (2013): "Los restos humanos de la Coveta del Frare (La Font de la Figuera, València)". García Borja, P.; Revert Francés, E.; Ribera I Gomes A.; Biosca Cirujeda, V. (Eds.) *El Naiximent d'un Poble. Història i Arqueologia de la Font de la Figuera*: 47-60. Ajuntament de la Font de la Figuera.
- GARCÍA COLLADO, F. (1914): "La "Cenieta" y sus alrededores". *Revista de Castellón*, Año III, 52: 13-15. Castellón.
- GARCÍA FUERTES, J. M.; MORAÑO POBLADOR, I. (1998): "Aportaciones al estudio del poblamiento protohistórico en la provincia de Castellón: dos nuevos yacimientos arqueológicos con cerámicas de filiación fenicia". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19: 171-179. Castelló.
- GARCIA i RUBERT, D. (2004): "El plantejament urbanístic i defensiu del poblat de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià) durant la Primera Edat de Ferro". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 14: 179-200. Lleida.
- GARCIA i RUBERT, D. (2005): "El yacimiento de Sant Jaume / Mas d'En Serrà (Alcanar, Montsià, Tarragona) y la transición al mundo cultural ibérico en el curso bajo del río Senia". *Bronce Final y Edad del Hierro en la Península Ibérica*: 519-543. Ediciones de la Universidad de Salamanca. Salamanca.
- GARCIA i RUBERT, D. (2009): "Els sistemes de fortificació de la porta d'accés a l'assentament de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià)". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 19: 205-229. Lleida.
- GARCIA i RUBERT, D. (2016): "Elements mobles". En García i Rubert, D., Gracia, F. I Moreno, I. *L'assentament de la primera Edat del Ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià). Els espais A1, A3, A4, C1, Accés i T2 sector 1*. Estudis del GRAP, Universitat de Barcelona.
- GARCIA i RUBERT, D.; GRACIA ALONSO, F. (1998): "Un conjunto de pondera procedentes del yacimiento preibérico de la Ferradura (Ulldecona, Montsià, Tarragona)". *Pyrenae*, 29: 205-225. Barcelona.
- GARCIA i RUBERT, D.; GRACIA ALONSO, F.; MORENO MARTÍNEZ, I. (2004): "L'impacte del fenomen comercial fenici a les terres del Sénia durant el primer ferro a partir de l'estudi quantitatiu de la ceràmica. Dades del jaciment de Sant Jaume (Alcanar, Montsià)". *Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 2002). "La circulació d'àmfores al Mediterrani occidental durant la Protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisi de continguts"*. *Arqueomediterrània*, 8: 191-202. Barcelona.
- GARCIA i RUBERT, D.; GRACIA ALONSO, F.; MORENO MARTÍNEZ, I. (2016): *L'assentament de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià): els espais A1, A3, A4, C1, Accés i T2 del sector 1*. Estudis del GRAP, 1. Universitat de Barcelona, 445 pp. Barcelona.
- GARCÍA MENÁRGUEZ, A.; PRADOS MARTÍNEZ, F. (2014): "La presencia fenicia en la Península Ibérica: el Cabezo Pequeño del Estaño (Guardamar del Segura, Alicante)". *Trabajos de Prehistoria*, 1: 113-133. Madrid.
- GARCÍA, J. M. (1996): "La caracterización de los materiales aplicada al estudio de la construcción histórica". *Arqueologia de la Arquitectura*: 41-53. Junta Castilla-León. Valladolid.
- GENERA, M. (1995): *El poblat protohistòric del Puig Roig del Roget (el Masroig, Priorat)*. Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 17, 81 pp. Barcelona.

- GIL-MASCARELL, M. (1981): "Bronce tardío y Bronce final en el País Valenciano". Gil-Mascarell, M., Aranegui, C. *El Bronce final y el comienzo de la Edad del Hierro en el País Valenciano*. Monografías del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 1: 9-39. Valencia.
- GIL-MASCARELL, M.; ARANEGUI GASCÓ, C. (1981): *El Bronce Final y el comienzo de la primera Edad del Hierro en el País Valenciano*. Monografías del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 1, 66 pp. València.
- GÓMEZ BELLARD, C. (1990): *La colonización fenicia de la isla de Ibiza*. Excavaciones Arqueológicas en España, 157, 209 pp. Madrid.
- GÓMEZ BELLARD, C. (2000): "La cerámica fenicia de Ibiza". *Atti del Primo Congresso Internazionale Sulcitano. "La ceramica fenicia di Sardegna dati, problematiche, confronti"* (Sant'Antioco, 1997): 175-192. Roma.
- GÓMEZ BELLARD, C.; GUERIN, P. (1994): "Testimonios de producción vinícola arcaica en l'Alt de Benimaquia (Denia)". *Iberos y Griegos: lecturas desde la diversidad*. *Huelva Arqueológica*, XIII, 2: 11-31. Huelva.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1974): "Un yacimiento del Hierro I en Hostal Nou (Ares del Maestre, Castellón)". *Cuadernos de Arqueología y Prehistoria Castellonenses*, 1: 109-114. Castellón.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1975): "El campo de urnas de la Montalbana (Ares del Maestre, Castellón de la Plana)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, 14: 113-122. Valencia.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1978): "Excavaciones en el poblado de la Edad del Bronce de Les Planetes, Mas d'en Serrans, Benassal (Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 5: 207-242. Castellón.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1979): *Carta arqueológica del Alto Maestrazgo*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 63, 84 pp. Valencia.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1982): "La Peña Negra IV. Excavaciones en el sector VII de la ciudad orientalizante 1980-1981". *Noticiero Arqueológico Hispánico*, 13: 305-418. Madrid.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1983): *Estudio arqueológico del poblamiento antiguo de la Sierra de Crevillente (Alicante)*. Anejo I de la Revista Lucentum. Universidad de Alicante. Alicante.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1986): "Las importaciones y la presencia fenicias en la Sierra de Crevillente (Alicante)." *Los Fenicios en la Península Ibérica*, II: 279-302. Sabadell.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1992): "El proceso de formación de los pueblos ibéricos en el Sureste y Levante de la Península Ibérica". *Complutum. Paleoetnología de la Península Ibérica*, 23: 137-150. Madrid.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (2002a): "Los Fenicios en la fachada oriental hispana". *Actas de las XVI Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica. "La colonización fenicia de occidente, Estado de la investigación en los inicios del siglo XXI"* (Eivissa, 2001). *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, 50: 127-ss. Eivissa.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (2002b): *La necrópolis de cremación de Les Moreres (Crevillente, Alicante, España) (siglos IX - VII AC)*. Edición aparte del III Seminario Internacional sobre Temas Fenicios, 475 pp. Alicante.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (2011): *La Fonteta. Excavaciones de 1996-2002 en la colonia fenicia de la actual desembocadura del río Segura (Guardamar del Segura, Alicante)*. Vol. 1. Seminarios Internacionales sobre temas fenicios, 635 pp. Alicante.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (2014): *La Fonteta-2. Estudio de los materiales arqueológicos hallados en la colonia fenicia de la actual desembocadura del río Segura (Guardamar de Segura, Alicante)*. Tomo 2. Seminarios Internacionales sobre Temas Fenicios, 573-931 pp. Alicante.
- GONZÁLEZ PRATS, A.; SEGURA, E. R. (1999): "Una zona metalúrgica de la primera mitad del siglo VII en la ciudad fenicia de la Fonteta (Guardamar, Alicante)". *Actas del XXIV Congreso Nacional de Arqueología (Cartagena, 1997)*, Vol. 3: 255-258. Zaragoza.
- GOOSE, DH. (1963): "Dental measurement: an assessment of its value in anthropological studies". Brothwell, D. R. (ed.). *Dental Anthropology*: 125-148. Pergamon, New York.
- GRACIA ALONSO, F. (2016): "El comercio fenicio en el nordeste de la península Ibérica. Un siglo de análisis". GARCIA, D.; GRACIA, F.; MORENO, I. *L'assentament de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià): els espais A1, A3, A4, C1, Accés i T2 del sector 1*. *Estudis del GRAP 1*: 21-68. Universitat de Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F.; GARCÍA i RUBERT, D. (1999): "La primera fase del poblamiento protohistórico en el área sur de la desembocadura del Ebro. El poblado fortificado de Sant Jaume-Mas d'en Serra (Alcanar), campañas 1997-1998". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9: 131-155. Lleida.

- GRACIA ALONSO, F.; MUNILLA CABRILLANA, G. (2004): *Protohistoria. Pueblos y culturas en el Mediterráneo entre los siglos XIV y II a. C.* Col·lecció UB, 75. Edicions de la Universitat de Barcelona, 790 pp. Barcelona.
- GRACIA ALONSO, F.; MUNILLA CABRILLANA, G.; GARCÍA LÓPEZ, E. (1994-1996): "El período ibérico I en la comarca del Montsià. Poblamiento y organización del territorio". *Gala*, 3-5: 363-385. Sant Feliu de Codines.
- GRACIA ALONSO, F.; MUNILLA CABRILLANA, G.; GARCÍA LÓPEZ, E. (1994): "Models d'anàlisi de l'arquitectura ibèrica, espai públic i construccions religioses en medis urbans". *Cota Zero*, 10: 90-101. Vic.
- GRACIA ALONSO, F.; MUNILLA CABRILLANA, G.; GARCÍA LÓPEZ, E.; VICENT SÁNCHEZ, A. (1999): "La transición de los siglos VII-VI aC. en el área de la desembocadura del Ebro". *Actas del II Congreso de Arqueología Peninsular (Zamora, 1996)*. "Primer milenio y metodología", III: 101-111. Universidad de Alcalá. Zamora.
- GRAELLS, R. (2005): "Sobre el banquet de la primera edat de ferro a Catalunya: els accessoris de condimentació de la beguda". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 15: 235-246. Lleida.
- GRAELLS, R. (2006): "La vaixel·la metàl·lica protohistòrica a Catalunya (S.VII-V a.C)". *Cypsela*, 16: 195-211. Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- GRAELLS, R. (2010): "Las tumbas con importaciones y la recepción del Mediterráneo en el nordeste de la Península Ibérica (ss. VII-VI aC)". *Revista d'Arqueologia de Ponent, Sèrie Extra*, 1. Universitat de Lleida. Lleida.
- GUERASIMOV, MM. (1955): "La reconstrucción del rostro a partir del cráneo". Moscú, Nauka (en ruso). (Citado por Rodríguez Cuenca (1994) tras Aleexev y Debetz (1964))
- GUILLEM CALATAYUD, P. M.; MARTINEZ VALLE, R.; PÉREZ JORDÁ, G.; PÉREZ MILIÁN, R.; FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J. (2005): "El Prat de Cabanes (Cabanes, Castelló). Un jaciment prehistòric del III mil·lenni (a.C)". *Geomorfologia litoral i quaternari. Homenatge al professor Vicenç M. Rosselló i Verger*: 195-202. Universitat de València.
- GUILLEM CALATAYUD, P. M.; FERNANDEZ LOPEZ DE PABLO, J.; MARTINEZ VALLE, R.; PÉREZ MILIÁN, R.; PÉREZ JORDÀ, G. (2006): "Primeros datos sobre el poblado neolítico del Prat de Cabanes (Cabanes, Castellón)". *Promontoria Monográfica. "Do Epipaleolítico ao Calcolítico na Península Ibérica. Actas do IV Congresso de Arqueologia Peninsular (Faro, 2004)*: 197-206.
- GUILLEM CALATAYUD, P. M.; MARTÍNEZ VALLE, R.; IBORRA ERES, M. P. (2015): "Genets en l'art rupestre de les terres valencianes". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló "De Artis Rupestris. Proto-historical and Historic Rock Art in the Iberian Peninsula International Conference (Castellón, november 2014)*, 33: 155-166. Castelló.
- GUSI JENER, F. (1972): "Hallazgo de cerámicas del tipo "impresa mediterránea" con decoración interior incisa". *Pyrenae*, 8: 53-66+I-VI. Barcelona.
- GUSI JENER, F. (1974): "Excavación del recinto fortificado del Torrelló de Onda (Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 1: 19-62. Castellón.
- GUSI JENER, F. (1975a): "Un recinto fortificado del Bronce Valenciano (Onda, Castellón)". *Actas del XIII Congreso Nacional de Arqueología (Huelva, 1973)*: 347-350. Zaragoza.
- GUSI JENER, F. (1975b): "Las dataciones de C14 de la Cueva del Mas d'Abad (Cuevas de Vinaromá). Campaña 1975. Ensayo cronológico para la periodización del Bronce Valenciano". *Cuadernos de Arqueología y Prehistoria Castellonenses*, 2: 75-80. Castellón.
- GUSI JENER, F. (1975c): "Investigaciones arqueológicas en el Forat de Cantallops (Ares del Maestre)". *Cuadernos de Arqueología y Prehistoria Castellonenses*, 2: 157-158. Castellón.
- GUSI JENER, F. (1976a): "La 1ª Campaña de Excavaciones en el poblado del Bronce de Orpesa la Vella (Orpesa)". *Cuadernos de prehistoria y arqueología castellonenses*, 3: 283-284. Castellón.
- GUSI JENER, F. (1976b): "Excavaciones de salvamento en los covachos eneolíticos de Can Ballester (Vall d'Uxó)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 3: 281-282. Castellón.
- GUSI JENER, F. (2001): *Castellón en la prehistoria. Memoria de los tiempos de ensueño*. Colección de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, 366 pp. Castellón.
- GUSI JENER, F.; AGUILELLA ARZO, G. (1998): "Les ocupacions eneolítiques de la Cova de Dalt del Tossal de la Font (Vilafamés, Castelló)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19: 53-104. Castelló.
- GUSI JENER, F.; BARRACHINA IBÁÑEZ, A. (2006): "L'evolució dels grups culturals del bronze final i del ferro antic al País Valencià. Estat de la qüestió i problemàtica". *Actes del XIII Congrés Internacional de Puigcerdà "Món Ibèric als Països*

- Catalans. Homenatge a Josep Barberà i Farràs (Puigcerdà, 2003)*: 95-116. Puigcerdà.
- GUSI JENER, F.; PALOMAR MACIÁN, V. P. (1996): "Campaña de excavaciones en el yacimiento del calcolítico-bronze de Cova Puntassa Corachar (Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17: 103-128. Castelló.
- GUSI JENER, F.; SANMARTI GRECO, E. (1976-78): "Asentamientos indígenas preibéricos con materiales fénico-púnicos en el área costera del Baix Maestrat (provincia de Castellón de la Plana)". *Ampurias*, 38-40: 361-380. Barcelona.
- GUSI JENER F.; OLÀRIA PUYOLES, C. (1976a): "La cerámica de la Edad del Bronce de la cueva del Mas d'Abad. Campaña Arqueológica 1975". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 3: 103-116. Castellón.
- GUSI JENER F.; OLÀRIA PUYOLES, C. (1976b): "Un asentamiento en cueva de la Edad del Bronce: el Forat de Cantalops (Ares del Mestre, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y arqueología Castellonenses*, 3: 133-150. Castellón.
- GUSI JENER F.; OLÀRIA PUYOLES, C. (1977): "El poblado de la Edad del Bronce de Orpesa la Vella (Orpesa del Mar, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4: 80-100. Castellón.
- GUSI JENER F.; OLÀRIA PUYOLES, C. (1979): "El yacimiento prehistórico de Can Ballester (Vall d'Uxó, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 6: 39-96. Castellón.
- GUSI JENER F.; OLÀRIA PUYOLES, C. (2014): *Un asentamiento fortificado del Bronce medio y Bronce final en el litoral mediterráneo. Orpesa la Vella (Orpesa del Mar, Castellón, España)*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenses, 10, 304 pp. Castelló.
- HEDGES, R.E.M.; CLEMENT, J.G.; THOMAS, C.D.L.; O'CONNELL, T.C. (2007): "Collagen turnover in the adult femoral mid-shaft: modeled from anthropogenic radiocarbon tracer measurements". *American Journal of Physical Anthropology*, 133: 808-816.
- HERNÁNDEZ GARCÍA, F.J.; RUIZ PÉREZ, J.M.; ARQUER GASCH, N.; BARRACHINA IBÁÑEZ, A.; VICIACH SA-FONT, A.; VICENTE GABARDA, M., (2007). "Morrón del Curro I. Una atalaya de la Edad del Bronce". *Paisaje y arqueología en la sierra de la Menerella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II: Refoys y Todolella*: 91-107. Valencia.
- HERNÁNDEZ, M.S. (1983): "La metalurgia prehistórica en el Valle medio del Vinalopó (Alicante)". *Lucentum*, II: 1-42. Alacant.
- HILLSON, S. (1996): *Dental Anthropology*. Cambridge University Press.
- HILLSON, S. (2001): "Recording dental caries in archaeological human remains". *International Journal of Osteoarchaeology*, 11 (4): 249-289.
- IBORRA ERES, M. P. (2004): *La ganadería y la caza desde el Bronce final hasta el Ibérico final en el territorio valenciano*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 103, 408 pp. València.
- IBORRA ERES, M. P.; GRAU ALMERO, E.; PÉREZ JORDÀ, G. (2003): "Recursos agrícolas y ganaderos en el ámbito fenicio occidental: estado de la cuestión". Gómez, C. (ed.) *Ecohistoria del paisaje agrario. "La agricultura fenicio-púnica en el Mediterráneo"*: 33-56. Valencia.
- IBORRA ERES, M. P.; SANCHIS, A. (2011): "La ganadería y la caza durante el Bronce final en el País Valenciano". Valenzuela, S., Pradós, N., Belarte, M.C., Sanmartí, J. (eds.) *Economía agropecuària i canvi social a partir de les restes bioarqueològiques. El primer mil·lenni a.C. a la Mediterrània occidental. Actes de la V Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 2009)*: 37-45. Barcelona.
- INIESTA, A. (1983): *Las fíbulas de la región de Murcia*. Edit. Regional de Murcia. Murcia.
- JANIN, T. (2000): "Nécropoles et sociétés élysiques: les communautes du Premier Âge du Fer en Languedoc occidental". *Actes du Colloque International de Carcassonne: Mailhac et le Premier Âge du Fer en Europe Occidentale. Maison des Memories*: 117-131.
- JORDÀ CERDÀ, F. (1952): "El poblado ibérico de La Balaguera (Puebla de Tornesa, Castellón). Resultados de la primera campaña de excavaciones de 1950". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XXVIII: 267-296. Castellón.
- JORDÀ CERDÀ, F. (1955): "Los restos ibéricos de "La Balaguera" (Puebla Tornesa, Castellón)". *Archivo Español de Arqueología*, 28, 1: 107-111. Madrid.
- JORDÀ CERDÀ, F. (1958): "Los enterramientos de la Cueva de la Torre del Mal Paso (Castelnuovo - Castellón de la Plana)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, VII: 55-92. Valencia.
- JORDAN, RE.; ABRAMS, L.; KRAUS, BS. (1992): *Kraus' dental anatomy and occlusion*. St Louis, Mosby-Year book.
- JOVER MAESTRE, F. J. (2008): "Caracterización de los procesos de producción lítica durante la Edad del Bronce en el Levante de la Península Ibérica". *Lucentum*, XXVII: 11-32. Alicante.
- JOVER MAESTRE, F. J.; LORRIO ALVARADO, A. J.; DÍAZ TENA, M. A. (2016): "El Bronce Final en el

- levante de la península Ibérica: bases arqueológicas y periodización". *Complutum*, 1: 81-108. Madrid.
- JUNYENT PÉREZ, E.; OLARIA PUYOLES, C.; GUSI JENER, F.; AGUILÓ, P.; ROMAN, I.; SESER PÉREZ, R. (1983): "El Abric de Les Cinc (Almenara, Castellón). 2a campaña de excavaciones 1977". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 9: 55-122. Castellón.
- KAIDONIS, JA. (2008): "Tooth wear: the view of the anthropologist". *Clin Oral Investig*, 12 (suppl 1): 21-26.
- KLEIN, R. G.; CRUZ-URIBE, K. (1984): *The análisis of animal bones from archaeological sites*. Chicago. University Press.
- LAGUNA MONTES, M. C. (2014): "Excavació al jaciment de la Torrasa de la Vall d'Uixó". *Orleyl*, 11: 13-20. La Vall d'Uixó.
- LÓPEZ CACHERO, F. J. (2007): "Sociedad y economía durante el Bronce Final y la primera Edad del Hierro en el Noreste Peninsular: una aproximación a partir de las evidencias arqueológicas". *Trabajos de Prehistoria*, 1: 99-120. Madrid.
- LÓPEZ CACHERO, F. J., PONS i BRUN, E. (2008): "La periodització del bronze final al ferro inicial a Catalunya". *Cypselà: revista de prehistòria i protohistòria*, 17: 51-64. Girona.
- LÓPEZ GILA, M. D. (2004): "Estudio de la fauna de la Mola d'Agres". Hernández Alcaraz, L., Hernández Pérez, M. (eds.): *La edad del Bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes (Villena, 2003)*: 247-251. Villena.
- LÓPEZ, A. M. (1995): *Evolución cuaternaria de las cuencas palustres litorales de la depresión Valencia-Castellón*. (Tesis doctoral, Universidad de Zaragoza). Zaragoza.
- LORRIO ALVARADO, A. J. -ed.- (2001): *Los íberos en la comarca de Requena-Utiel (Valencia)*. Serie Arqueología. Universidad de Alicante.
- LORRIO ALVARADO, A. J. (2008): *Qurénima. El Bronce Final del Sureste de la Península Ibérica*. Bibliotheca Archaeologica Hispana, 27, Anejo a la revista *Lucentum*, 17, 598 pp. Madrid.
- LORRIO ALVARADO, A. J.; MONTERO RUIZ, I. (2004): "Reutilización de sepulcros colectivos en el Sureste de la Península Ibérica: la colección Siret". *Trabajos de Prehistoria*, 1: 99-116. Madrid.
- LUCAS, M. R. (2003-2004): "Simpulum y bebida. Marcadores de prestigio y jefatura durante el Hierro I (siglos VII/VI aC) entre el Herault y el Ebro". *Kalathos*, 22-23: 95-134. Teruel.
- LUJÁN VALDERRAMA, J.; AGUILELLA ARZO, G. (2012): "Ensayo de reconstrucción virtual de un túmulo funerario: El túmulo del Mortórum (Cabanes, Castellón)". *Virtual Archaeology Review*, 6: 40-44.
- LYMAN, R. L. (1994): *Vertebrate Taphonomy*. Cambridge Manuals in Archaeology, University Press, 524 pp. Cambridge.
- LYMAN, R. L. (2008): *Quantitative Paleozoology*. Cambridge Manuals in Archaeology, University Press, 348 pp. Cambridge.
- MAAS-LINDEMANN, G. (2000): "El yacimiento fenicio del Alarcón y la cuestión de la cerámica gris". *Actas del II Seminario Internacional sobre temas fenicios (Guardamar del Segura, 1999)*. "Fenicios y territorio": 151-168. Alicante.
- MAAS-LINDEMANN, G. (2002): "Los hallazgos fenicios del Cerro de Alarcón". Schubart, H. (dir). *Toscanos y Alarcón. El asentamiento fenicio en la desembocadura del río Vélez. Excavaciones de 1967-1984. Cuadernos de Arqueología Mediterránea*, 8: 189-243. Barcelona.
- MADOZ, P. (1845-1850): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*. Vol II, 368 pp. (Edición facsímil de 1987). Valencia.
- MAKAREWICZ, C.A.; SEALY, J. (2015): "Dietary reconstruction, mobility, and the analysis of ancient skeletal tissues: expanding the prospects of stable isotope research in archaeology". *Journal of Archaeological Science*, 56: 146-158.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1944): "Los bronceos en Avance de los hallazgos de la necrópolis de Agullana (Gerona)". *Ampurias*, VI: 112-126. Museu d'arqueologia de Catalunya.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1987): "El poblado paleoibérico de La Ferradura, Ulldecona (Tarragona)". *Catalunya: Baix Ebre*: 1-32. Barcelona.
- MANCERO, J. (2000): "Análisis de los objetos metálicos en el período orientalizante y su conexión con el mundo fenicio. Los cuchillos afalcatados". *Atti del IV Congresso internazionale di studi Fenici e Punici*: 1825-1834. Cádiz.
- MARTÍ OLIVER, B. (1983): "La Muntanya Assolada (Alzira, Valencia)". *Lucentum*, 2: 43-68. Alicante.
- MARTÍ OLIVER, B.; DE PEDRO MICHÓ, M.J.; ENGUIX ALEMANY, R. (1995): "La Muntanya Assolada de Alzira y las necrópolis de la cultura del Bronce Valenciano". *Homenatge al professor Dr. Miquel Tarradell i Mateu. Saguntum*, 28: 75-91. València.
- MARTÍ OLIVER, B.; DE PEDRO MICHÓ, M.J. (1997): "Sobre el final de la Cultura del Bronce Valenciano: Problemas y progresos". *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 30: 59-92. Valencia.

- MARTÍ OLIVER, B., ENGUIX ALEMANY, R. (1988): "La cultura del Bronce valenciano y la Muntanya As-solada de Alzira: aproximación al estado actual de su investigación". *Archivo de Prehistoria Levantina*, 18: 241-250. Valencia.
- MARTÍ, F.; MONFORT, J.; ALBERT, J., JOSÉ, A. (1968): "La cueva del Mas de Abad, en Cuevas de Vinromá (Castellón)". *Ampurias*, XXX: 195-205. Barcelona.
- MARTÍN, R. (1990): "Los "simpula" celtibéricos". *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, 56: 144-169. Universidad de Valladolid.
- MARTÍNEZ SANTAOLALLA, J. (1942): "Escondrijo de la Edad del Bronce Atlántico en la Huerta de Arriba (Burgos)". *Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnología y Prehistoria*, XVII: 159. Madrid.
- MASCORT, M. T.; SANMARTI, J.; SANTACANA, J. (1989): "El yacimiento de la primera Edad del Hierro de Aldovesta (Benifallet, Baix Ebre). Un enclave del comercio fenicio en el Bajo Ebro". *Actas del XIX Congreso Nacional de Arqueología (Castellón, 1987)*, II: 341-352. Zaragoza.
- MATA PARREÑO, C.; MARTÍ BONAFÉ, M. A.; IBORRA ERES, M.P. (1996): "El País Valencià del Bronze recent a l'Ibèric antic: el procés de formació de la societat urbana ibèrica". Rovira, J. (coord.) *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 A.N.E. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*. Gala, 3-5: 183-217.
- MATEU BELLÉS, J. F. (1982): *El norte del País Valenciano. Geomorfología litoral y prelitoral*. Universidad de Valencia, 286 pp. Valencia.
- MAYA GONZÁLEZ, J. L. (1992): "Calcolítico y Edad del Bronce en Cataluña". *Aragón-litoral Mediterráneo: intercambios culturales durante la prehistoria. Homenaje a Juan Maluquer de Motes*: 515-554. Institución Fernando el Católico. Zaragoza.
- MAYA GONZÁLEZ, J. L. (1997): "Reflexiones sobre el Bronce Inicial en Cataluña". *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 30: 11-27. Valencia.
- MAYA GONZÁLEZ, J. L. (2002): "Relacions i contactes durant el Calcolític i l'Edat de Bronze a la Catalunya Meridional". *Citerior. "Contactes i relacions comercials entre la Catalunya meridional i els pobles mediterranis durant l'antiguitat"*, 3: 17-46. Tarragona.
- MAYORAL HERRERA, V. (2000): "Producción y transformación de alimentos en el poblado ibérico tardío de Castellones de Céal (Hinojares, Jaén)". *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, Extra 3: 181-190. València.
- MAYORAL HERRERA, V.; CHAPA BRUNET, T.; PEREIRA SIESO, J.; MADRIGAL BELINCHÓN, A. (2000): "La pesca fluvial como recurso económico en época ibérica tardía: un ejemplo procedente de Los Castellones de Céal (Hinojares, Jaén)". *Trabajos de Prehistoria*, 1: 185-197. Madrid.
- MCCLURE, S.; GARCÍA-PUCHOL, O.; ROCA, C.; CULLETON, B.; KENNETT, D. (2011): "Osteological and paleodietary investigation of burials from Cova la Pastora, Alicante, Spain". *Journal of Archaeological Science*, 38: 420-428.
- MENEU, P. (1911). "Yacimientos arqueológicos en Bechi. Els Castelletts". *Artes y Letras*, 2: 4-5. Castellón.
- MESADO OLIVER, N. (1973): "El eneolítico en Villafamés". *Peñagolosa*, 10: 6pp. Diputación de Castellón.
- MESADO OLIVER, N. (1974): *Vinarragell (Burriana, Castellón)*. Trabajos Varios del SIP, 46, 170 pp. Valencia.
- MESADO OLIVER, N. (1999): *Los movimientos culturales de la Edad del Bronce y el Mediterráneo como vía de llegada*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 96, 276 pp. Valencia.
- MESADO OLIVER, N. (2004a): "Alqueries y su entorno en época prerromana". *Alqueries. El temps d'un poble*: 19-73. Servei de Publicacions. Diputació de Castelló.
- MESADO OLIVER, N. (2004b): "En torno al problema de la gestación de la Cultura Ibérica: el yacimiento de "El Tossalet de Montmirà" (Alcora, Castellón)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXV: 199-262. València.
- MESADO OLIVER, N. (2005): *La Cova de les Bruixes (Rossell, Castellón)*. SIP Serie de Trabajos Varios, 105, 133 pp. Valencia.
- MESADO OLIVER, N., ANDRÉS BOSCH, J. (1999): "La necrópolis megalítica de l'Argilagar del Mas de García (Morella, Castellón)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIII: 85- 156. Valencia.
- MESADO OLIVER, N.; ARTEAGA MATUTE, O. (1979): *Vinarragell (Burriana, Castellón) II*. Trabajos Varios del SIP, 61, 78 pp. Valencia.
- MILES, AEW. (1963): "Dentition in the Estimation of Age". *Journal of Dental Research*, 42.1: 255-263.
- MINAGAWA, M.; WADA, E. (1984): "Stepwise enrichment of ¹⁵N along food chains: Further evidence and the relation between $\delta^{15}\text{N}$ and animal age". *Geochimica et Cosmochimica Acta*, 48: 1135-1140.

- MOLINA GONZÁLEZ, F. (1978): "Definición y sistematización del bronce tardío y final en el sudeste de la Península Ibérica". *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada*, 3: 159-232. Granada.
- MOLIST, M.; CLOP, X. (2000): "La investigación sobre el megalitismo en el noreste de la Península Ibérica: novedad y perspectivas. Muchas antas, poca gente?". *Actas do I Colóquio Internacional sobre Megalitismo. Trabalhos de Arqueologia*, 16: 253-266. Lisboa.
- MONTERO RUIZ, I.; GENER, M.; HUNT, M.; RENZI, M.; ROVIRA HORTALÀ, S. (2008): "Caracterización analítica de la producción metalúrgica protohistórica de plata en Cataluña". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 18: 292-316. Lleida.
- MONTERO-RUIZ, I.; SANTOS, M.; ROVIRA HORTALÀ, C.; RENZI, M.; MURILLO-BARROSO, M.; HUNT, M.; GENER, M.; CASTAÑER, P. (2010-11): "Lingotes plano-convexos de cobre en la primera mitad del I milenio AC en la Península Ibérica". *Homenaje a D. Manuel Santonja Alonso. Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología*, 46: 99-119. Madrid.
- MONTERO RUIZ, I.; RAFEL, N.; ROVIRA, M.C.; ARMADA, X.-L.; GRAELLS, R.; HUNT, M.; MURILLO-BARROSO, M.; RENZI, M.; SANTOS, M. (2012): "El cobre de Linares (Jaén) como elemento vinculado al comercio fenicio en El Calvari de El Molar (Tarragona)". *Menga*, 3: 167-186. Antequera.
- MONTERO RUIZ, I.; AGUILLELLA ARZO, G.; ROVIRA-HORTALÀ, M.C. (2014): "Plomo metálico en yacimientos de la I Edad del Hierro en la Provincia de Castellón: Explotación de recursos mineros y circulación del metal". *Actas del X Congreso Ibérico de Arqueometría (Castellón, 2013)*: 200-214. Castellón.
- MONTERO RUIZ, I.; MURILLO-BARROSO, M.; AGUILLELLA ARZO, G.; ROVIRA LLORENS, S. (2017): "Small scale Bronze Age metallurgy: New data from Santa Lucia (Alcossebre, Castellón, Spain)". Montero-Ruiz, i., Perea, a. (eds.) *Archaeometallurgy in Europe IV. BPH, XXXIII*. Editorial CSIC.
- MOOREES, CF.; FANNING, EA.; HUNT, EE. JR. (1963): "Age Variation of Formation Stages for Ten Permanent Teeth". *Journal of Dental Research*, 42: 1490-1502.
- MOORREES, CFA.; REED, RB. (1954): "Biometrics of crowding and spacing of the teeth in the mandible". *American journal of physical anthropology*, 12.1, 77-88.
- MORAÑO POBLADOR, I.; GARCÍA FUERTES, J. M. (1991): "Introducción al estudio del poblamiento durante la Edad del Bronce en el sur de la Plana Baixa (Castellón)". *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló*, 9-11: 13-67. Castellón.
- MORELL i CORTES, N. (2009): *La metal·lúrgia del plom durant el període ibèric: treball i ús del plom entre els íbers del nord*. Tesis Doctoral. Universitat Rovira i Virgili.
- MORET, P. (1996): *Les fortifications ibériques de la fin de l'âge du bronze à la conquête romaine*. Collection de la Casa de Velázquez, 56, 642 pp.
- MUNILLA CABRILLANA, G. (1991): "Elementos de influencia etrusca en los ajuares de las necrópolis ibéricas". *La presencia del material etrusco en el ámbito de la colonización arcaica en la Península Ibérica (Barcelona 1990)*: 107-176. Universitat de Barcelona.
- MURILLO-BARROSO, M.; MONTERO RUIZ, I.; RAFEL FONTANALS, N.; HUNT ORTIZ, M.A.; ARMADA, X.-L. (2016): "Macro-regional scale of silver production in Iberia during the 1st millennium BC in the context of Mediterranean contacts". *Oxford Journal of Archaeology*, 35(1): 75-100.
- NADAL, J.; ALBIZURI, S. (1999): "El Barranc de Gàfols (Ginestar, Tarragona) y Aldovesta (Benifallet, Tarragona): el estudio arqueozoológico como base de teorización sobre la dieta humana a principios de la Edad del Hierro y la complejidad económica en el curso bajo del Ebro". *Pyrenae*, 30: 207-221. Barcelona.
- NAVARRO, R. (1970): *Las fibulas en Cataluña*. Publicacions Eventuals, 16, 126 pp. Universitat. Barcelona.
- NEUMAIER, J. (2000): "Un nuevo yacimiento de campos de urnas en el arco central mediterráneo: el Castell de Xivert". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 10: 327-335. Lleida.
- NEUMAIER, J.; DE ANTONIO, J. M.; VIZCAÍNO, D. (1998): "Excavaciones de salvamento en el Castell de Xivert (Alcalá de Chivert, Castellón). Avance del estudio de las fases pre y protohistóricas". *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Castelló*, 19: 195-219. Castelló.
- O'RIORDÁIN, S. P. (1937): "The Halberd in Bronze Age Europe: A Study in Prehistoric Origins, Evolution, Distribution and Chronology". *Archeologia*, 86: 195-321. The Society of Antiquaries of London. London.
- OBIOL MENERO, E. M. (1989): *La ganadería en el norte del País Valenciano*. 282 pp. Castellón de la Plana.
- OLARIA DE GUSI, C. (1975): "Cueva de enterramiento del Bronce Valenciano en Alcudia de Veo". *Cuadernos de Arqueología y Prehistoria Castellonenses*, 2: 151-156. Castellón.

- OLARIA PUYOLES, C.; GUSI JENER, F. (1976): "Un asentamiento en cueva de la Edad del Bronce. El Forat de Cantallops (Ares del Maestre, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 3: 133-150. Castellón.
- OLARIA PUYOLES, C.; GUSI JENER, F. (1977): "El poblado de la Edad del Bronce de Orpesa la Vella (Oropesa del Mar, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4: 70-100. Castellón.
- OLARIA PUYOLES, C.; GUSI JENER, F. (1996): "La Cova Puntassa: un yacimiento del calcolítico-bronze en el norte de Castellón. Estudio de los materiales provenientes de una rebusca clandestina". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17: 75-102. Castelló.
- OLIVER FOIX, A. (1981): "Incineraciones entre el río Ebro y el Palancia. Nuevas aportaciones para el estudio de los enterramientos ibéricos". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 8: 189-256. Castellón.
- OLIVER FOIX, A. (1990-1991): "Las importaciones griegas en la costa ilercavona". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 15: 173-188. Castellón.
- OLIVER FOIX, A. (1991): "La presencia fenicia y púnica al sur de las bocas del Ebro". *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici y Punici (Roma, 1987)*, 3: 1091-1101. Roma.
- OLIVER FOIX, A. (1992-93): "El Bronce final-hierro en la provincia de Castellón". *Bajo Aragón Prehistoria. "Segundos Encuentros de Prehistoria Aragonesa"*, 9-10: 309-322. Caspe.
- OLIVER FOIX, A. (1992): "Aproximación al poblamiento del Hierro antiguo en Castellón". *Homenaje a Enric Pla Ballester, Trabajos Varios del SIP*, 89: 29-38. Valencia.
- OLIVER FOIX, A. (1994): *El poblado ibérico del Puig de la Misericordia de Vinaròs*. Associació Cultural "Amics de Vinaròs", 241 pp. Vinaroz.
- OLIVER FOIX, A. (1996a): *Poblamiento y territorio protohistóricos en el llano litoral del Baix Maestrat (Castellón)*. Sociedad Castellonense de Cultura, 226 pp. Castellón.
- OLIVER FOIX, A. (1996b): "Bronze Final - Hierro Antiguo en el sur del Ebro, ¿un período de transición?". Rovira, J. (ed.) *Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 A.N.E. a la Catalunya meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre*. Gala, 3/5: 219-229.
- OLIVER FOIX, A. (2004): "Fenicios y púnicos en Castellón y Valencia: contactos e influencias". *Actas de las XVIII Jornadas de Arqueología Fenicio-Púnica. "Colonialismo e Interacción cultural: El impacto fenicio púnico en las sociedades autóctonas de occidente"* (Eivissa, 2003). *Treballs del Museu d'Eivissa i Formentera*, 54: 103-126. Eivissa.
- OLIVER FOIX, A. (2005): "La necropolis ibérica del Mas Nou de Bernabé en Tirig - Salzadella (Castellón)". *Saguntum*, 37: 45-58. Valencia.
- OLIVER FOIX, A. (2006): *El Puig de la Nau, Benicarló*. Proyecto Cultural de Castellón, 276 pp. Castellón.
- OLIVER FOIX, A. (2010): "La prehistoria reciente. Origen de un territorio". *La Prehistoria en el Bajo Mijares*: 110-143. Castellón.
- OLIVER FOIX, A. (2012): "Signos de poder en la protohistoria. Un ejemplo en el levante peninsular". *Potestas*, 5: 5-27. Castellón.
- OLIVER FOIX, A.; BLASCO, M.; FREIXA, A.; RODRÍGUEZ, P. (1984): "El proceso de iberización en la plana litoral del sur de Castellón". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 10: 47-62. Castellón.
- OLIVER FOIX, A.; GARCÍA FUERTES, J.M.; MORAÑO POBLADOR, I. (2005). *El Castellet, Castelló de la Plana. Yacimiento emblemático en la historiografía de la Edad del Bronce Peninsular*. Fundación Dávalos-Fletcher, 317 pp. Castellón.
- OLIVER FOIX, A.; GUSI JENER, F. (1991): "Los primeros contactos comerciales mediterráneos en el norte del País Valenciano (siglos VII-VI a. C.)". *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*: 197-213. Barcelona.
- OLIVER FOIX, A.; GUSI JENER, F. (1995): *El Puig de la Nau: un hábitat fortificado ibérico en el ámbito mediterráneo peninsular*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 4, 359. Castelló.
- ORTON, C.; TYERS, P.; VINCE, A. (1997): *La cerámica en arqueología*. Editorial Crítica, 309 pp. Barcelona.
- OTEGUI, R. (1985-1986): "Ir a extremar. Algunas prácticas de transhumancia y pastoreo en la comarca del Maestrazgo turolense". *Kalathos*, 5-6: 355-365. Teruel.
- PADRÓ PARCERISA, J. (1974): "A propósito del escarabeo de La Solivella (Alcalá de Xivert, Castellón) y de otras piezas egipcias del Bajo Ebro". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 1: 71-78. Castellón.
- PALOMAR MACIÁN, V. (1984): "Yacimientos del Bronce Valenciano en cuevas localizadas en el Valle de Alcabaira. Su relación con las vías de

- trashumancia. (Caudiel, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 10: 47-62. Castellón.
- PALOMAR MACIÁN, V. (1986): "La cueva del Murciélago (Altura, Castellón). 1ª y 2ª Campaña de excavaciones". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 12: 45-98. Castellón.
- PALOMAR MACIÁN, V. (1990-91): "Cuevas de enterramiento del Bronce valenciano en el Alto Palancia, Castellón". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15: 93-114. Castellón.
- PALOMAR MACIÁN, V. (1995): *La Edad del Bronce en el Alto Palancia*. María de Luna VI, 332 pp. Segorbe.
- PALOMAR MACIÁN, V. (1996): "Sobre la utilización de las cuevas en el Bronce Valenciano y su relación con los yacimientos al aire libre". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17: 157-174. Castelló.
- PALOMAR MACIÁN, V.; GUSI JENER, F. (1996): "Campaña de excavaciones en el yacimiento del Calcolítico-Bronce de Cova Puntassa (Corchar, Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17: 103-128. Castelló.
- PAYNE, S. (1973): "Kill-off patterns in sheep and goats: The mandibles from ASV AN KALE". *Economic Anatolian Studies*, 23: 281-303. British Institute of Archaeology in Ankara.
- PAYNE, S. (1982): "Eruption and wear in the mandibular dentition as a guide to ageing Turkish Angora goats". Payne, S., Wilson, B. Y Grigson, C. (eds.): *Ageing and sexing animal bones from archaeological sites*, British Archaeological Reports, 109: 155-206. Oxford.
- PELLICER, M. (1982): "La influencia orientalizante en el bronce final-hierro del nordeste hispano". *Habis*, 13: 211-237.
- PEÑA, J.M. DE LA; MONZONÍS, L.; SOLERNOU, M. J.; GINER, A. (2015): "La investigación de un puerto antiguo en Torre la Sal como estudio interdisciplinar". *Actas de las XIII Jornadas Españolas de Ingeniería de Costas y Puertos (Avilés, 2015)*
- PÉREZ MILIÁN, R.; VIZCAINO LEÓN, D.; ARQUER GASCH, N.; BARRACHINA IBÁÑEZ, A., AGUSTÍ FARIÀS, B., SANCHIS, A., TORMO CUÑAT, C., DE HARO POZO, S. (2007): "La necrópolis de San Joaquin. Un espacio funerario del Hierro I." Vizcaíno, D., (coord), González, R. (ed.). *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella: estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II, Refoies y Todoella. Generalitat Valenciana*: 190-289. Renomar i EIN Mediterráneo. València.
- PÉREZ MILIÁN, R.; VIZCAINO, D.; BARRACHINA, A.; VICIACH, A.; SANCHÍS, A.; TORMO, C.; HARO, S. de (2007): "Sant Joaquin. Evidencias de un hábitat del bronce final". *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II: Refoies y Todoella*: 149-188. Valencia.
- PÉREZ RIPOLL, M. (1992): *Marcas de carnicería, fracturas intencionadas y mordeduras de carnívoros en huesos prehistóricos del Mediterráneo español*. Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, 269 pp. Alicante.
- PERÍS FUENTES, J. (1922). "Escarceos arqueológicos. Castellón y sus cercanías". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, III: 218-223. Castellón.
- PETIT i MENDIZÁBAL, M. A.; MAYA, J. L. (1986): "El grupo del Nordeste: Un nuevo conjunto de cerámicas con boquique en la Península Ibérica". *Anales de prehistoria y arqueología*, 2: 49-72.
- PICAZO MILLÁN, J. V. (2005): "El poblamiento en el Valle Medio del Ebro durante la Prehistoria reciente: zonas y procesos". *Revista d'arqueologia de Ponent*, 15: 97-117. Lleida.
- PLA BALLESTER, E. (1959): "El problema del tránsito de la Edad del Bronce a la del Hierro en la región valenciana". *Actas del V Congreso Nacional de Arqueología (Zaragoza, 1957)*: 128-133. Zaragoza.
- PLA BALLESTER, E. (1961). "Actividades del Servicio de Investigaciones Prehistóricas (1956-1960)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, IX: 211-253. Valencia.
- PLAYÀ, R. M. (2006): *Els ibers i el mar: dades sobre la pesca en època protohistòrica al litoral mediterrani català (s. VI al II aC)*. Quaderns Blaus, 16, 104 pp. Palamós.
- POLO, M.; CASABÓ BERNAD, J. (2004): "Cova dels Blaus (La Vall d'Uixó - Plana Baixa). Estudio bioantropológico y paleopatológico de los enterramientos de la edad del bronce". Hernandez Alcaraz, L., Hernández Pérez, M. (coords). *Actas del congreso sobre La edad del bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes (Villena, 2003)*: 147-158. Villena.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931): "El pla del Moro. Els despoblats prehistòrics en el Tossal Gros i el Castellet. La prehistoria en la desembocadura de la sequia de l'Obra. El camí romà d'Antrilles". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII: 199-209. Castellón.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1933): "Excursions i recerques arqueològiques: les cultures en la platja de

- Castelló". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, 1: 79-89. Castellón.
- POWER, R.C.; SALAZAR-GARCÍA, D.C.; WITTIG, R.M.; HENRY, A.G. (2014): "ASSESSING USE AND SUITABILITY OF SCANNING ELECTRON MICROSCOPY IN THE ANALYSIS OF MICROREMAINS IN DENTAL CALCULUS". *JOURNAL OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE*, 49: 160-169.
- POWER, R.C.; SALAZAR-GARCIA, D.C.; WITTIG, R.M.; FREIBURG, M.; HENRY, A.G. (2015): "Dental calculus evidence of Taï Forest Chimpanzee plant consumption and life history transitions". *Scientific Reports*, 5, 15161.
- POYATO HOLGADO, C.; GALÁN SAULNIER, C. (1988): "Las ceramias del "grupo dornajos" de La Mancha oriental". *Actas del I Congreso de Historia de Castilla-La Mancha*, Vol. 2: 301-310.
- PRADES, H. (1955). "Prise de date sur La Ereta, Villafranca del Cid". *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, LII: 577. Paris.
- PROTOCOLE BEUVRAY (1998): "Protocole de quantification des céramiques". Arcelin, P., Tuffreau-Libre, M. (dirs.) *La quantification des céramiques. Conditions et protocole. Bibracte*, 2: 141-157. Glux-en-Glenne.
- RAFEL FONTANALS, N. (1991): *La necròpolis del Coll del Moro de Gandesa. Els materials*. Diputació. Tarragona.
- RAFEL FONTANALS, N. (1997): "Colgantes de bronce paleo-ibéricos en el N. E. de la península Ibérica. Algunas reflexiones sobre las relaciones mediterráneas". *Pyrenae*, 28: 99-117. Barcelona.
- RAFEL FONTANALS, N.; VIVES-FERRÁNDIZ, J.; ARMADA, X.-L.; GRAELLS, R.; (2008): "Las comunidades de la Edad del Bronce entre Empordà y el Segura: espacio y tiempo de los intercambios". Celestino, S., Rafel, N., Armada, X.L. *Contacto cultural entre el Mediterráneo y el Atlántico: (siglos XII-VII a.n.e.) : la precolonización a debate*: 239-272.
- RAFEL, N.; MONTERO-RUIZ, I.; CASTANYER, P.; AQUILUÉ, X.; ARMADA, X.L.; BELARTE, M.C.; FAIRÉN, S.; GASULL, P.; GENER, M.; GRAELLS, R.; HUNT, M.; MARTIN, A.; MATA, J.M.; MORELL, N.; PÉREZ, A.; PONS, E.; RENZI, M.; ROVIRA, M.C.; ROVIRA, S.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J.; VILLALBA, P. (2010): "New approaches on the archaic trade in the north-eastern iberian peninsula: exploitation and circulation of lead and silver". *Oxford Journal of Archaeology*, 29 (2): 175-202.
- RAFEL FONTANALS, N.; MONTERO RUIZ, I.; SO-RIANO, I.; HUNT, M. A.; ARMADA, X. -L.(2014): "Nuevos datos sobre la minería pre y protohistórica en Cataluña". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada "Los paisajes mineros de la Península Ibérica: la minería metálica en la Antigüedad"*, 24: 147-166. Granada.
- RAMÓN TORRES, J. (1986): "Exportación en Occidente de un tipo ovoide de ánfora fenicio-púnica de época arcaica". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 12: 99-122. Castellón.
- RAMÓN TORRES, J. (1991): *El yacimiento fenicio de Sa Caleta*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 24: 177-196. Ibiza.
- RAMÓN TORRES, J. (1994-1996): "Las relaciones de Eivissa en época fenicia con las comunidades del Bronce final y Hierro antiguo de Catalunya". *Gala*, 3-5: 399-422. Sant Feliu de Codines.
- RAMÓN TORRES, J. (1995): *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*. Col·lecció Instrumenta, 2, 661 pp. Barcelona.
- RAMÓN TORRES, J. (1999): "La cerámica fenicia a torno de sa Caleta (Eivissa)". *Actas del I Seminario Internacional sobre temas fenicios. "La cerámica fenicia en occidente. Centros de producción y áreas de comercio" (Guardamar del Segura, 1997)*: 149-214. Alicante.
- RAMÓN TORRES, J. (2004): "Les ànfores d'importació a l'Eivissa feniciopúnica (s. VII-IV)". *Actes de la II Reunió Internacional d'Arqueologia. "La circulació d'ànfores al Mediterrani occidental durant la protohistòria (segles VIII-III aC): aspectes quantitius i anàlisi de continguts" (Calafell, 2002)*. *Arqueomediterrània*, 8: 265-282. Barcelona.
- RAMON TORRES, J. (2007): "Excavaciones arqueológicas en el asentamiento fenicio de "sa Caleta" (Ibiza)". *Cuadernos de Arqueología Mediterránea*, 16: 13-358. Barcelona.
- RAMON TORRES, J. (2008): "Eivissa fenícia i les comunitats indígenes del sud-est. *Contactes. "Indígenes i fenicis a la Mediterrània occidental entre el segles VIII i VI a.n.e." (Alcanar, 2006)*: 39-54. Alcanar.
- RAMÓN TORRES, J. (2010): "La cerámica fenicia del Mediterráneo extremo-occidental y del Atlántico (S. VIII - 1R. 1/3 del VI aC). Problemas y perspectivas actuales". *Motyá and The Phoenician Ceramic Repertoire Between The Levant And The West 9 Th - 6Th Century Bc. Proceedings of the International Conference (Rome, 2010)*: 211-253. Roma.
- RAMÓN, J.; RAFEL, N.; MONTERO, I.; SANTOS, M.; RENZI, M.; HUNT, M. A.; ARMADA, X. L. (2012):

- “Comercio protohistórico: el registro del Nordeste peninsular y la circulación de mineral de plomo en Ibiza y el Bajo Priorato (Tarragona)”. *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 43: 55-81. Valencia.
- RAMOS BARCELÓ, J., (2006): “Hallazgo de una cueva inédita con enterramiento del bronce”. *Berig*, 7: 50-51. Castellón.
- RAUX, S. (1998): “Méthode de quantification du mobilier céramique. Etat de la question et pistes de réflexion. “La quantification des céramiques. Conditions et protocole”. *Bribracte*, 2: 11-16. Glux en Glene.
- RENZI, M. (2014): *La Metalurgia del yacimiento fenicio de La Fonteta (Guardamar del Segura, Alicante)*. Bibliotheca Praehistorica Hispana, XXIX, 700 pp. CSIC. Madrid.
- RENZI, M.; MONTERO-RUIZ, I.; BODE, M. (2009): “Non-ferrous metallurgy from the Phoenician site of La Fonteta (Alicante, Spain): a study of provenance”. *Journal of Archaeological Science*, 36 (11): 2584-2596.
- RIBERA LACOMBA, A.; FERNANDEZ IZQUIERDO, A. (2000): “Las ánforas del mundo fenicio-púnico en el País Valenciano”. Barthélemy, M., Aubet, M.E. (ed.) *Actas del IV Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos (Cádiz, 1995)*: 1699-1711.
- RIPOLLÉS ADELANTADO, E. (1994): “Les Raboses (Albalat dels Tarongers): un yacimiento de la Edad del Bronce en el Baix Palància”. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXI: 47-82. Valencia.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1978): “Una incineración en un ánfora fenicia hallada en La Pobla Tornesa (Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 5: 369-374. Castellón.
- RIURÓ, F. (1943): “El puñal de Gerona y la expansión de las armas hispánicas por Europa”. *Ampurias*, 5: 280-287. Barcelona.
- RODANES, J. M. (1992): “Del calcolítico al bronce final en Aragón. Problemas y perspectivas”. *Aragón/litoral mediterráneo. Intercambios culturales durante la prehistoria*: 491-513. Institución Fernando el Católico. Zaragoza.
- RODERO OLIVARES, V. M.; BERROCAL RANGEL, L. (2011): “Análisis morfoestructural de la arquitectura defensiva en el ámbito indígena y colonial de la protohistoria antigua peninsular (ca. 1000-600 a. C.)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Universidad Autónoma de Madrid*, 37: 223-240. Madrid.
- RODRÍGUEZ CUENCA, J.V. (1994): “Relación entre la edad y el desgaste dental”. *Introducción a la antropología forense*. http://www.foroporlame-moria.info/excavaciones/intro_antropologia_forense/www.colciencias.gov.co/seiaal/documentos/jvrc03bib.htm (consultado 12-07-2013)
- ROMÁN MONROIG, D. (2010): *El poblament del final del Plistocè en les comarques del nord del País Valencià a partir de l'estudi tecno-tipològic de la indústria lítica*. Publicacions de la Universitat de València. Format CD. <http://www.tdx.cat/handle/10803/39089>
- ROMÁN MONROIG, D.; GARCIA-BORJA, P.; AGUILLELLA ARZO, G. (2014): “La industria lítica, la cerámica prehistórica i altres materials”. Aguilera, G., Roman, D., Garcia-Borja, P. (eds) *La cova dels Diablets (Alcalà de Xivert, Castelló)*. *Prehistòria a la Serra d'Irta*: 43-56. Diputació de Castelló.
- ROVIRA i PORT, J. (2006): “El recipiente cerámico con cazoleta interna de la Cova Fonda (Salomó, Tarragona) y sus homólogos de la península Ibérica: sobre la relación entre el bronce valenciano septentrional y el bronce antiguo-medio de la Cataluña centro-meridional”. *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Castelló*, 25: 139-146. Castelló.
- ROVIRA LLORENS, S. (2007): “La producción de bronce en la Prehistoria”. En J. Molera, J. Farjas, P. Roura y T. Pradell (eds.): *Avances en Arqueometría 2005. Actas del VI Congreso Ibérico de Arqueometría*. Girona, Universitat de Girona: 21-35.
- ROVIRA LLORENS, S.; MONTERO RUIZ, I.; CONSUEGRA, S. (1997): *La primeras etapas metalúrgicas en la Península Ibérica. I Análisis de materiales*. Instituto Universitario Ortega y Gasset. Madrid.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1983): *Los Campos de Urnas del NE de la Península Ibérica*. Tesis doctoral. Universidad Complutense. Madrid.
- RUIZ, J. M.; CARMONA, P. (2009): “Cambios geomorfológicos y ambientales en el litoral de Torre la Sal durante el holoceno”. Flors, E. (coord.) *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón): Evolución del paisaje antrópico desde la Prehistoria hasta el Medioevo. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques*, 8: 21-40. Castelló.
- SAGE, R.F.; WEDIN, D.A.; LI, M. (1999): “The Biogeography of C₄ Photosynthesis: Patterns and Controlling Factors”. Sage, R.F., Monson, R.K. (eds.). *C₄ Plant Biology*: 313-373.
- SALAZAR-GARCÍA, D. C. (2009): “Estudio de la dieta en la población neolítica del yacimiento de Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Resultados preliminares de análisis de isótopos estables del C y del N”. Flors, E. (coord.) *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón): Evolución del*

paisaje antrópico desde la Prehistoria hasta el Medioevo. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 8: 411-418. Castelló.

- SALAZAR-GARCÍA, D. C. (2011): "Aproximación a la dieta de la población calcolítica de La Vital a través del análisis de isótopos estables del carbono y del nitrógeno sobre restos óseos". Perez, G., Bernabeu, J., Carrión, Y., García-Puchol, O., Molina, Ll., Gómez, M. (eds.) *La Vital (Gandia, Valencia). Vida y muerte en la desembocadura del Serpis durante el III y el I milenio a.C. Serie de Trabajos Varios del SIP*, 113: 139-143. Valencia.
- SALAZAR-GARCÍA, D. C. (2012): *Isótopos, dieta y movilidad en el País Valenciano. Aplicación a restos humanos del Paleolítico medio al Neolítico final*. Tesis Doctoral. Universitat de València.
- SALAZAR-GARCÍA, D. C. (2014a). "Aproximación a la dieta de la población de La Angorilla. Resultados preliminares de análisis de isótopos estables del carbono y del nitrógeno sobre restos óseos". Fernández, A., Rodríguez, A., Casado, M. (coords.) *La necrópolis de época tartésica de La Angorilla (Alcalá del Río, Sevilla)*: 605-616. Publicaciones de la Universidad de Sevilla.
- SALAZAR-GARCÍA, D. C. (2014b): "Estudi de la dieta en la població de Cova dels Diablets mitjançant anàlisi d'isòtops estables del carboni i del nitrogen en col·làgen ossi. Resultats preliminars." Aguilera, G., Román, D., García Borja, P. (eds.) *La Cova dels Diablets (Alcalà de Xivert, Castelló). Prehistòria a la Serra d'Irta*: 67-78. Diputació de Castelló.
- SALAZAR-GARCÍA, D. C. (2015): "Utilidad de los análisis isotópicos sobre restos esqueléticos en Arqueología: dieta, destete y movilidad territorial". Alapont, Ll., Kartí, J.m, Tendero, F.E. (eds.). *Actuacions sobre el patrimoni arqueològic de la Comunitat Valenciana. Actes de les I Jornades d'Arqueologia de la Comunitat Valenciana*: 369-379. València.
- SALAZAR-GARCÍA, D. C. (2016): "Repaso a la evidencia isotópica sobre alimentación en la Prehistoria valenciana durante el Mesolítico y el Neolítico." *Byliana*, 1: 31-46.
- SALAZAR-GARCÍA, D.C.; VIVES-FERRÁNDIZ, J.; FULLER, B.; RICHARDS, M.P. (2010): "Alimentación estimada de la población del Castellet de Bernabé (ss. V-III a.C.) mediante el uso de ratios de isótopos estables de C y N". *Saguntum, Extra* 9: 313-322. Valencia.
- SALAZAR-GARCÍA, D.C.; POWER, R.C.; SANCHIS-SERRA, A.; VILLAVERDE, V.; WALKER, M.J.; HENRY, A.G. (2013a): "Neanderthal diets in central and southeastern Mediterranean Iberia". *Quaternary International*, 318: 3-18.
- SALAZAR-GARCÍA, D.C.; DE LUGO ENRICH, L.B.; ÁLVAREZ GARCÍA, H.J.; BENITO SÁNCHEZ, M. (2013b): "Estudio diacrónico de la dieta de los pobladores antiguos de Terrinches (Ciudad Real) a partir del análisis de isótopos estables sobre restos óseos humanos". *Revista Española de Antropología Física*, 34: 6-14.
- SALAZAR-GARCÍA, D.C.; RICHARDS, M.P.; NEHLICH, O.; HENRY, A.G. (2014a): "Dental calculus is not equivalent to bone collagen for isotope analysis: a comparison between carbon and nitrogen stable isotope analysis of bulk dental calculus, bone and dentine collagen from same individuals from the Medieval site of El Raval (Alicante, Spain)." *Journal of Archaeological Science*, 47: 70-77.
- SALAZAR-GARCÍA, D.C.; AURA TORTOSA, E.; OLÀRIA PUYOLES, C.; TALAMO, S.; MORALES, J.V.; RICHARDS, M.P. (2014b): "Isotope evidence for the use of marine resources in the Eastern Iberian Mesolithic". *Journal of Archaeological Science*, 42: 231-240.
- SALAZAR-GARCÍA, D.C.; GARCÍA-PUCHOL, O.; DE MIGUEL-IBÁÑEZ, M.P.; TALAMO, S. (2016a): "Earliest evidence of Neolithic Collective Burials from Eastern Iberia. Radiocarbon dating at the archaeological site of Les Llometes (Alicante, Spain)". *Radiocarbon*, doi:10.1017/RDC.2016.34.
- SALAZAR-GARCÍA, D.C.; ROMERO, A.; GARCÍA-BORJA, P.; SUBIRÀ, E.; RICHARDS M.P. (2016b): "A combined dietary approach using isotope and dental buccal-microwear analysis of humans from the Neolithic, Roman and Medieval periods from archaeological site of Tossal de les Basses (Alicante, Spain)." *Journal of Archaeological Science. Reports*, 6: 610-619.
- SALAZAR-GARCÍA, D.C.; SILVA PINTO V. (2017): "Isótopos en la Prehistoria y Arqueología Valencianas". *Saguntum Extra*, 19: 71-87. Valencia.
- SALVADOR, J. (1979): "Nuevo yacimiento con materiales fenicios de importación. El Palau (Alcalá de Xivert, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 6: 267-268. Castellón.
- SANCHIS, A.; TORMO, C. (2007): "Estudio de la fauna, El Racó dels Cantos I. Un asentamiento de la Edad del Hierro". Vizcaíno, D. (coord.) *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II: Refoies y Todoella*: 118-124. Valencia.

- SANJAUME, E.; SEGURA, F. (1986): "Análisis morfológico y sedimentológico de la llanura aluvial entre Orpesa y La Ribera de Cabanes". *Cuadernos de Geografía*, 38: 29-60. Universitat de València.
- SANJAUME, E.; SEGURA, F.; PARDO, J. (1990): "Procesos y formas de una restinga en retroceso: el caso de la albufera de Torreblanca". *Actas de la 1ª Reunión Nacional de Geomorfología (Teruel, 1990)*, I: 375-384. Teruel.
- SANMARTÍ, E.; PADRÓ, J. (1976-1978): "Ensayo de aproximación al fenómeno de la iberización en las comarcas meridionales de Cataluña". *Ampurias*, 38-40: 157-176. Barcelona.
- SANMARTÍ, J.; BELARTE, M.C.; SANTACANA, J.; ASENSIO, D.; NOGUERA, J. (2000): *L'assentament del bronze final i primera edat del ferro del Barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre)*. Il·lucavònia, 2, 244 pp. Flix. (publicado también en *ArqueoMediterrania*, 5, 244 pp. Barcelona).
- SANTACANA, J.; BELARTE, M. C. (2004): "Cabdills, estats i vi en la cruïlla de la protohistòria ibèrica". *Actes de les XVIII Jornades de Arqueologia Fenicio-Púnica. "Colonialismo e Interacció cultural: El impacte fenici púnic en las sociedades autóctonas de Occidente" (Eivissa, 2003)*. *Treballs del Museu d'Eivissa i Formentera*, 54: 127-144. Eivissa.
- SARDÀ SEUMA, S. (2013): "Arqueologia, viticultura i consum de begudes alcohòliques: els primers vins de Catalunya (segles VII-VI aC)". *Estudis d'història agrària*, 26: 85-114. Universitat de Barcelona.
- SARDÀ SEUMA, S. (2016): "Pràctiques de banquet a l'assentament de Sant Jaume: polítiques comensals i dinàmiques de canvi social". Garcia, D.; Gracia, F.; Moreno, I. *L'assentament de la primera edat del ferro de Sant Jaume (Alcanar, Montsià): els espais A1, A3, A4, C1, Accés i T2 del sector 1*. *Estudis del GRAP 1*: 374-388. Universitat de Barcelona.
- SARDÀ, S.; BEA, D.; DILOLI, J.; FERRÉ, R.; GUIRAO, E.; VILÀ, J. (2010): "Del bol al plat. Canvis en els hàbits alimentaris i diferències en els estils de consum al curs inferior de l'ebre (SS. VII-VI ANE)". *Saguntum Extra*, 9: 323-332. València.
- SCHOELLER, D.A. (1999): "Isotope Fractionation: Why Aren't We What We Eat?". *Journal of Archaeological Science*, 26: 667-673.
- SCHOENINGER, M.J.; DE NIRO, M. (1984): "Nitrogen and carbon isotopic composition of bone collagen from marine and terrestrial animals". *Geochimica et Cosmochimica Acta*, 48: 625-639.
- SCHOENINGER, M.J.; DE NIRO, M.; TAUBER, H. (1983): "Stable nitrogen isotope ratios of bone collagen reflect marine and terrestrial components of prehistoric human diet". *Science*, 220: 1381-1383.
- SCHUBART, H. (2001): "La colonización fenicia". *Protohistoria de la Península Ibérica*. Editorial Ariel: 191-211. Barcelona.
- SCHUBART, H.; NIEMEYER, H. G.; PELLICER, M. (1969): *Toscanos. La factoria paleopúnica en la desembocadura del río Vélez*. *Excavaciones de 1964*. Excavaciones Arqueológicas en España, 66, 156 pp. Madrid.
- SCOTT, EC. (1979): "Dental wear scoring technique". *American Journal of Physical Anthropology*, 51 (2): 213-217.
- SCOTT, G. R.; IRISH, J. -eds.- (2013): *Anthropological perspectives on tooth morphology: genetics, evolution, variation*. Cambridge University Press, 66.
- SCOTT, GR.; TURNER, CG. (1988): "Dental anthropology". *Annual review of Anthropology*, 17: 99-126
- SEGURA, F.; SANJAUME, E.; PARDO, J. E. (1995): "Evolución cuaternaria de las albuferas del sector septentrional del Golfo de Valencia". *El Cuaternario del País Valenciano*: 139-154. Universitat de València. València.
- SEGURA, F.; SANJAUME, E.; PARDO, J. E.; RIQUELME, J. (2005): "Canvis del nivell del mar en l'evolució del Prat de Cabanes". En Sanjaume, E., Mateu, J.(eds.). *Geomorfologia litoral i quaternari. Homenatge a V. M. Rosselló*: 455-469. Universitat de València.
- SILVER, I. (1980): "La determinación de la edad de los animales domésticos". Brothwell & Higgs (eds.) *Ciencia en Arqueología*: 289-308. Fondo de Cultura Económica. Madrid.
- SIMÓN, J. L. (1998): *La metalurgia prehistórica valenciana*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 93, 416 pp. Valencia.
- SIMÓN, J. L. (2000): "Metalurgia prehistórica en el País Valenciano: grandes puñales de la Edad del Bronce". *Scripta in honorem Enrique A. Llobregat Conesa*: 201-222. Instituto Alicantino Juan Gil-Albert. Alacant.
- SMITH, BH. (1984): "Patterns of molar wear in hunter-gatherers and agriculturalists". *American Journal of Physical Anthropology*, 63 (1): 39-56.
- SOLER DÍAZ, J. (2002): *Cuevas de inhumación múltiple en la Comunidad Valenciana*. Museo Arqueológico de Alicante – MARQ, Real Academia de la Historia, 2 vols, 318 pp. Alicante.
- SOLER DÍAZ, J. (2013): *Vila Filomena. Vila-real (Castellón de la Plana)*. *Memoria de una excavación*

- nonagenaria. Un poblado de hoyos con campaniforme*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 9, 344 pp. Castelló.
- SOLIER, Y.; RANCOULE, G.; PASSELAC, M. (1976): "La nécropole de "Las Peyros" VIe siècle av.J.C. a Couffoulens (Aude)". *Revue archéologique de Narbonnaise*, suppl. 6. Centre National de la Recherche Scientifique.
- SORIANO, I. (2013): *Metalurgia y sociedad en el Nordeste de la Península Ibérica (finales del IV – II milenio cal ANE)*. British Archaeological Reports, International Series 2502, Archaeopress, Oxford.
- SORIANO, I.; AMORÓS, J. (2014a): "El vaso geminado de Camp Cinzano (Vilafranca del Penedès, Barcelona) y las relaciones nordeste-levante-Valle del Ebro durante la Edad del Bronce". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 24: 9-26. Lleida.
- SORIANO, I.; AMORÓS, J. (2014b): "Moldes para puñales en la Península Ibérica durante la Edad del Bronce. El caso de Camp Cinzano (Vilafranca del Penedès, Alt Penedès, Barcelona)". *Trabajos de Prehistoria*, 2: 368-385. Madrid.
- SORIANO, I., ESCANILLA, N. (2016): "Can Mur (Barcelona). Crisoles con sistema de presión y la metalurgia de la Edad del Bronce en el nordeste de la Península Ibérica". *Trabajos de Prehistoria*, 1: 160-179. Madrid.
- SOS, V. (1970): "Introducción a la Mineralogía de la Provincia de Castellón". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, Homenaje a A. Sánchez Gozalbo*, Tomo XLVI, Vol. I: 79-147. Castellón.
- TARRADELL, M. (1962). "El País Valenciano del Neolítico a la iberización. Ensayo de Síntesis". *Anales de la Universidad de Valencia*, XXXVI. Valencia.
- TARRADELL, M. (1969). "La cultura del Bronce Valenciano. Nuevos ensayos de aproximación". *Papeles del laboratorio de Arqueología de Valencia*, 6: 7-30. Valencia.
- TOLEDO, A.; PALOL, P.; AGUSTI, B. (2006): *La necrópolis d'incineració del Bronze Final transició a la Edat del Ferro de can Bech de Baix, Agullana (Alt Empordà, Girona): els resultats de la campanya d'excavació de 1974*. Sèrie Monogràfica, 24, 306 pp. Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona.
- TORMO CUÑAT, C.; DE PEDRO MICHÓ, M. J. (2013): "El registro de la fauna de dos yacimientos valencianos de la Edad del Bronce: La Lloma de Bextí y L'Altet de Palau. Gestión del ganado, caza y distribución de los restos". Sanchis, A., Pascual, J.Ll. (eds.) *Animals i Arqueologia hui. I Jornades d'Arqueozoologia del Museu de Prehistòria de València*: 257-284. Diputació de València.
- TOVOLI, S. (1989): *Il sepolcreto villanoviano Benacci Caprara di Bologna*. Cataloghi delle Collezioni del Museo Civico Archeologico de Bologna. Bologna.
- TRANCHO, G.; ROBLEDO, B. (2000): *Patología Oral: Hipoplasia del esmalte dentario*. Departamento de Biología Animal (Antropología) Facultad de Biología. Universidad Complutense de Madrid. <http://pendientedemigracion.ucm.es/info/aep/boletin/actas/32.pdf> (última consulta 14/07/2013)
- UBELAKER, DH. (2007): "Enterramientos humanos. Excavación, análisis e interpretación". *Munibe supl. 24, GEHIGARRIA, Donosti, Aranzadi* (Ed. original en inglés, 1978): 83-87. <http://www.aranzadizientziak.org/fileadmin/docs/Munibe/2007001200.pdf> (última consulta 17/07/2013).
- VALÉRIO, P.; SILVA, R. J. C.; ARAÚJO, M. F.; SOARES, A. M. M.; BARROS, L. (2012): "A multianalytical approach to study the Phoenician bronze technology in the Iberian Peninsula—a view from Quinta do Almaraz". *Materials Characterization*, 67: 74–82.
- VAN KLINKEN, G.J. (1999): "Bone Collagen Quality Indicators for Palaeodietary and Radiocarbon Measurements". *Journal of Archaeological Science*, 26: 687-695.
- VICENTE GABARDA, M.; PÉREZ MILIÁN, R.; ARQUER GASCH, N.; AGUILELLA ARZO, G.; MAS HURTUNA, P.; PÉREZ JORDÀ, G. (2016): "El Mas de Fabra (Benicarló, Castellón). Un asentamiento del hierro antiguo en la llanura litoral del Baix Maestrat". *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Castelló*, 34: 79-104. Castelló.
- VICIACH i SAFONT, A. (2005): *Projecte d'intervenció de conservació-restauració de les estructures del jaciment arqueològic del Mortòrum, Cabanes (Plana Alta)*. (Informe inèdit). Castelló de la Plana.
- VICIACH i SAFONT, A.; ARQUER GASCH, N.; CABANES, S.; HERNANDEZ, F. J.; BARRACHINA IBÁÑEZ, A.; VIZCAINO LEÓN, D. (2012): "La Lloma Comuna de Castellfort (Els Ports, Castelló). Evolución de un poblado desde el hierro antiguo hasta época iberorromana". *Documenta "Iberos del Ebro"*. *Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa, 2011)*, 25: 217-224. Tarragona.
- VILASECA, S. (1943): *El poblado y la necrópolis protohistòrics del Molà*. Acta Arqueológica Hispana, 1, 73 pp. Madrid.

- VIÑAS, R.; CAMPILLO, D.; MIQUEL, D. (1976): "La Cueva del Mas d'Abad (Cuevas de Vinaromá, Castellón). Campaña arqueológica 1975". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 3: 81-102. Castellón.
- VIVES-FERRÁNDIZ, J. (2005a): *Negociando encuentros. Situaciones coloniales e intercambios en la costa oriental de la península ibérica (s. VIII-VI a.C.)*. Cuadernos de Arqueología Mediterránea, 12, 269 pp. Barcelona.
- VIVES-FERRÁNDIZ, J. (2005b): "Trípodes fenicios entre el Ebro y el Segura: nuevas perspectivas de estudio". *Actas del III Simposio Internacional de Arqueología de Mérida. "Protohistoria del Mediterráneo Occidental. El período orientalizante"*. *Anejos del Archivo Español de Arqueología*, 35, 2: 1351-1362. Mérida.
- VIVES-FERRÁNDIZ, J. (2007): "La vida social de la vajilla etrusca en el este de la Península Ibérica. Notas para un debate". Graells, R. (ed.). *"El valor social i comercial de la vaixel·la metàl·lica en el Mediterrani centre-occidental durant la protohistòria"*. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17: 318-324. Lleida.
- VIZCAINO LEÓN, D. -coord.- (2007): *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II. Re-fois y Todolella*. RENOMAR SA, EIN SL. Valencia.
- VIZCAINO LEÓN, D. -coord.- (2011): *Paisaje y arqueología en la Sierra de Sant Marc. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I: Torre-miro*. RENOMAR SA, EIN SL. Valencia.
- VIZCAÍNO LEÓN, D.; CABANES, S.; HERNÁNDEZ, F.J. (2010a): *En Balaguer I (Portell de Morella, Castellón) La evolución de una comunidad rural desde la Edad del Hierro hasta la Romanización*. RENOMAR SA, EIN SL. València.
- VIZCAÍNO LEÓN, D.; CABANES, S.; HERNÁNDEZ, F.J. (2010b): *La Lloma Comuna (Castellfort, Castellón) Un poblado fortificado de la Edad del Hierro*. RENOMAR SA, EIN SL. València.
- WAGNER, J. (1978): "El yacimiento submarino de Torre la Sal, Cabanes (Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 5: 305-332. Castellón.
- ZOUBOV, AA. (1968): *Odontología. Metodica de la investigación antropológica*. Moscú, Nauka (en ruso). (Citado por Rodríguez Cuenca, 1994).

19 - RELACIÓ D'AUTORS

AGUILELLA ARZO, GUSTAU

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques - Diputació de Castelló

AGUIRRE MARCO, CARLA P.

Departament d'Història de la Ciència i Documentació - Facultat de Medicina i Odontologia
Universitat de València

ARQUER GASCH, NEUS

Arqueòloga. Membre de l'equip Mortòrum. Col·laboradora del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques.

FERNÁNDEZ IZQUIERDO, ASUNCIÓN

Centre d'Arqueologia Subaquàtica de la Comunitat Valenciana. Conselleria de Educació, Investigació, Cultura i Esports. Generalitat Valenciana.

FLORS UREÑA, ENRIC

ARX. Arxivística i Arqueologia S. L.

LLIDÓ TORRENT, SUSANNA

Dept. d'Estomatologia i Dept. d' Anatomia i Embriologia Humanes - Facultat de Medicina i Odontologia
Universitat de València

MONTERO RUIZ, IGNACIO

Instituto de Historia-CSIC - Madrid

OLIVER FOIX, ARTURO

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques - Diputació de Castelló

PERDOMO, MÓNICA

Departamento de Estomatología
Universidad de Valencia

PIQUERAS, FRANCISCO

Departamento de Estomatología
Universidad de Valencia

PLASENCIA, ELISEO

Departamento de Estomatología
Universidad de Valencia

ROMAN MONROIG, DÍDAC

Seminari d'Estudis i Recerques Prehistòriques
Secció de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de Barcelona

SALAZAR-GARCÍA, DOMINGO C.

Department of Archaeology, University of Cape Town (Cape Town, South Africa)
Department of Archaeogenetics, Max-Planck Institute for the Science of Human History (Jena, Germany)

Departamento de Geografía, Prehistoria y Arqueología, Universidad del País Vasco (Vitoria, Spain)
Ikerbasque, Basque Foundation for Science (Vitoria, Spain)

SORIANO, IGNACIO

Grup de Recerca Arqueològica del Nordest Peninsular (GRANEP) i Departament de Prehistòria, Universitat Autònoma de Barcelona

TORMO CUÑAT, CARME

Museu de Prehistòria de València, Servei d'Investigació Prehistòrica (SIP)
Diputació de València

VICIACH I SAFONT, ANNA

Arqueòloga i restauradora. Membre de l'equip Mortòrum. Col·laboradora del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques.